

Lamed

List za radoznale
Izabrao i priredio Ivan L Ninić

Godina 9

Broj 12

Decembar 2016

Tomislav Jakić

Fenomen (ne)očekivanog predsjednika

Šok! Nevjerica! Iznenadenje! Tim riječima nakon američkih predsjedničkih izbora oni mediji (i političari) koji su u prethodnoj kampanji sustavno i krajnje nekritički navijali za Hillary Clinton, nastoje uvjeriti javnost, a vjerojatno i sami sebe, kako je izbor Donalda Trumpa za predsjednika Sjedinjenih Država golemo iznenadenje (greška gotovo) i kako nitko s time nije računao. A to naprosto nije točno.

Koliko je Trump iznenadenje za one koji su vodili do sada govoto neviđenu medijsku kampanju za nekadašnju državnu tajnicu, kao i za one koji su dozvolili da tom kampanjom budu opčinjeni (da ne kažemo zalučeni i zavedeni), toliko on nije nikakvo iznenadenje za svakoga tko je neopterećeno i bez ikakvih predrasuda htio sagledati sve elemente predizborne kampanje, pa onda i njezin predvidivi ishod. O tome kako je tragična svjedodžba stanja u današnjoj Americi i na njezinoj političkoj sceni kojom dominiraju dvije velike stranke, Demokrati i Republikanci, uspješno sprečavajući svakoga “trećega” da dobije i najmanju šansu kada se bira šef države, to da su se sučelili ekscentrični milijarder, dubiozni poduzetnik i čovjek s estrade i žena izravno odgovorna za politiku što je destabilizirala cijeli Bliski istok i uzrokovala smrt stotina tisuća ljudi, o tome bi se svakako moglo raspravljati. No, o tome nitko od onih “iznenadenih” i “šokiranih” ni da bi riječ progovorio.

U kampanju se ušlo s time da će pobjednica biti Hillary Clinton, nekadašnja “prva dama”, supruga predsjednika Billa Clintona, pa nekadašnja senatorica New Yorka i nekadašnja šefica američke diplomacije. Njezina je pobjeda bila programirana i nju se favoriziralo u svakome trenutku i u svemu. Išlo je to dotle (a to znamo zahvaljujući famoznome Wikileaksu) da je vodstvo Demokratske stranke svjesno sabotiralo u fazi tzv. predizbora Bernia Sandersa, čovjeka koji je sam sebe definirao kao socijalistu i nagovještavao

političku revoluciju, te se pokazao njezinim najopasnijim takmacem. Sanders, mada u godinama, imao je iza sebe mahom mlade koje su privukle njegove ideje (ankete nakon izbora pokazuju da bi on u nekim ključnim savezima državama nadjačao Trumpa, za razliku od Hillary Clinton kojoj to nije uspjelo). No, kandidaturu je morala dobiti favorizirana Hillary, miljenica financijskih krugova (koji su i obilato financirali njezinu kampanju, bilo izravno, bilo prethodno, isplaćujući joj basnoslovne honorare za predavanja u kojima je govorila uglavnom sve suprotno od onoga što će kasnije reći u kampanji). Bila je ona miljenica ne samo financijskih krugova, nego i političkih, onih kojima je bilo stalo do toga da bude nastavljena politika “eutanziranoga” Baracka Obame, predsjednika dočekanoga s velikim nadama, čovjeka koji je u prvome mandatu uzeo zalet (ilustriran njegovim čuvenim govorima u Kairu i Pragu), da bi u drugome krenuo stopama svojega prethodnika Georgea W. Busha, bombardirajući čak i više zemalja od njega i inaugurirajući ponovo, nakon kratkog obećavajućeg intermezza, intervencionizam, uz dodatak konfrontacije s Rusijom, kao nedodirljive ugaone točke vanjske politike Washingtona.

Pa je Sanders otpao, a nominaciju je dobila Hillary Clinton, žena kojoj se ne mogu odreći ni inteligencija, ni političko iskustvo, ali žena neizmjerljivo ambiciozna, za koju će utemeljitelj Wikileaks, Julian Assange, reći kako je žali jer ju njezina ambicija živu proždire. Na drugoj strani, financirajući u početku uglavnom sam sebe i svoju kampanju, prema nominaciji za predsjedničkog kandidata Republikanaca penjao se Donald Trump. I događalo se to najmanje voljom vodstva stranke, a najviše zahvaljujući glasovima birača koje je privukao njegov često krajnje grubo populizam koji je znao graničiti i s otvorenim rasizmom (te će odlike kasnije iz Trumpove kampanje sve više nestajati). I dobio je nominaciju na burnoj stranačkoj konvenciji koju su neki delegati u znak prosvjeda čak i napuštali.

I tako je bio pripremljen teren za dvoboj političkog amatera, “rasiste, seksiste, prostaka” s iskusnom političarkom (mada će on reći kako ona, istina, ima iskustvo, ali je ono loše). U tome je trenutku poli-

tičko-medijska mašinerija proradila punim pogonom. O Trumpu se nije moglo napisati ili izreći ništa dobrog, mada su se u njegovim prvim istupanjima kao predsjedničkog kandidata čuli neki novi i ohrabrujući tonovi, dok se o Hillary Clinton nije moglo (smjelo) napisati ili izreći, barem u tzv. mainstream medijima, ništa lošega – mada ju je pratila nikada do kraja rasvijetljena afera oko korištenja nezaštićenoga servera za slanje poruka i mada je utvrđeno da je lagala kada je tvrdila kako ni jednu poruku nije izbrisala i kako ni jedna nije imala sadržaj vezan uz nacionalnu sigurnost. Zastor je podignut nad pozornicom na kojoj su se trebali sučeljavati “zli” Trump i “dobra” Hillary. A zapravo, zastor je podignut nad binom u kojoj se u blatu valjalo dvoje protivnika koji nisu birali sredstva da onoga drugoga unište. Vjerojatno je istina kada se kaže kako Amerika takvu negativnu i prizemnu kampanju još nije doživjela. No, zahuktala propagandni stroj i dalje je radio. Poslije svakoga televizijskog sučeljavanja odmah su objavljivane ankete koje su “potvrđivale” (registrirali smo samo jedan izuzetak) da je Hillary bila evidentno bolja, a onda su zaredala i ispitivanja javnog mnijenja što su redom njoj davala veliku prednost, a Trumpu male ili nikakve šanse na izborima.

I sve je bilo spremno za završni akt – za ritualno smaknuće kandidata kojega očito ni nesmotrene gotovo rasističke izjave, ni njihov odjek u javnosti (uglavnom svjetskoj), ni seksualni skandali (izmišljeni, ili stvarni – vjerojatno i jedno i drugo), nisu pokolebali u uvjerenju da bitka nije izgubljena sve dok zaista nije izgubljena. Osim toga, to je sada očito, Trump nije govorio napamet. Uporno se pozivajući na šutljivu većinu, igrao je na kartu Amerikanaca (a nije ih malo) koje je društvo odbacilo, ili im je prijetila opasnost da budu odbačeni. Paradoksalno, ali istinito: u očima tih ljudi plavokosi milijarder pojavio se kao neka vrsta Robina Hooda, oni su vidjeli posljednju slamku spasa upravo u njemu, čovjeku koji je obećavao vraćanje tvornica izbjeglih u “jeftine zemlje” u Ameriku, koji je nagovještavao velike radove na obnovi infrastrukture, kojemu su bila puna usta otvaranja novih radnih mjesta i “vraćanja Americi njezine veličine” (Let us make America great again). Tome se bivša ministrica s jeftinom parolom kako je Amerika velika “zato što je dobra” zaista nije mogla oduprijeti (vjerojatno su se i njezini najodaniji pristaše bojali da netko ne priupita ljude iz Libije ili Sirije što misle o toj dobroti, i njezinoj i američkoj). A povrh svega učinila je i stratešku i taktičku pogrešku: otpisala je Trumpa kao protivnika koji je nije dostojan, izabrala je za protivnika nikoga drugoga nego ruskog predsjednika Vladimira Putina, a Trumpa proglasila njegovom marionetom. Pa su njezini istupi bili sve više antiruski intonirani, sve više hladnoratovski obojeni, tako da je Trump sa svojim najavama razgovora i dogovora s Rusijom, prije svega o

borbi protiv globalnog terorizma, počeo djelovati umjereno i razumno (za onoga tko je htio slušati i razmišljati, naravno).

I došao je dan odluke. I prošao je tako, kako je prošao. I danas imamo izabranog Predsjednika Donalda Trumpa. Izabranog s uvjerljivom većinom elektorskih glasova (u Americi glasovi birača nisu presudni, oni samo svojim većinskim opredjeljivanjem određuju kome će sve svoje glasove dati tzv. elektori). Njegov prvi govor, nakon što je Hillary Clinton u telefonskom razgovoru s njime priznala poraz, bio je umjeren, odmjeren, riječju – državnički. Parola o zabrani ulaska muslimana u SAD nestala je s njegove web stranice. I dok se on priprema, u razgovoru s aktualnim Predsjednikom kojega su očito prethodno natjerali u žestoku anti-Trumpovsku kampanju, pa ga je ocijenio kao “jedinstveno nesposobnoga za položaj Predsjednika”, neki mediji koji su iznenada “progledali”, ili oni u Rusiji koji – doduše – nikada nisu otvoreno navijali za Trumpa, ali ga nisu ni demonizirali, svi se oni zabavljaju registrirajući brzinu s kojom političari na Zapadu mijenjaju svoja mišljenja. Neka kao ogledni primjer toga licemjerno-pragmatičnog stava posluži britanski ministar vanjskih poslova Boris Johnson. Prije izbora izjavio je: “Kada sam u New Yorku, izbjegavam proći nekim ulicama, kako mi se ne bi dogodilo da susretнем Donalda Trumpa.” A nakon izbora: “Veselim se susretu s Predsjednikom Trumpom”.

Sva je prilika da će Trump “prevariti” i evropske desničare koji likuju zbog njegove pobjede, ali i liberalne (ne nužno lijeve) koji očajavaju i razmjenjuju poruke s izrazima sućuti. Trump jest konzervativan, ali nije iz retorte evropskih neofašista koji sve više dižu glavu, on jest svjesno i beskrupulozno igrao (i) na najniže instinkte birača kako bi dobio što više glasova, ali njegova će unutarnja politika u osnovnim crtama najvjerojatnije sličiti onoj iz vremena Nixona ili Reagana. U to doba američkim liberalima nisu, doduše, cvjetale ruže, ali nisu ih ni privodili pred komisije za ispitivanje “antiameričkog djelovanja”, ni izbacivali s posla, kao u vrijeme zloglasnog makartizma. A na području vanjske politike Trump će ići na smirivanje već doista užarenih odnosa s Rusijom (što je još uvijek “magnum crimen” u očima nekih evropskih političara, zarobljenih u šablone jučerašnjice). Ići će na jačanje (ali zajedno s Rusijom, a ne protiv nje) borbe protiv globalnoga terorizma, dok će inače Ameriku okrenuti samu sebi i povesti u neku vrstu polu-izolacije, namjenjujući joj aktivnu ulogu samo onda kada procijeni da to traže američki interesi (što ne znači nužno interesi Wall Streeta). On se mnogima može činiti opasnim, naprosto zato što je nepoznanica. On potencijalno i jest opasan, ako ustraje na svojem negiranju globalnog zagrijavanja i to negiranje pretvori u američku politiku. No, davati mu sada bespogovorno negativnu ocjenu, a na temelju toga što je

(a u skladu sa zakonom) godinama izbjegavao plaćanje federalnog poreza, kao i na temelju očite sklonosti seksualnim eskapadama (sjeća li se itko još Billa Clintona, Ovalnog ureda i Monice Levinsky?), to nam se čini u najmanju ruku preuranjenim. I neozbiljnim. Baš kao što je neozbiljno i tvrditi kako je njegova pobjeda “iznenađenje” i “posve neočekivana”. Autor ovoga teksta još je u srpnju napisao (i objavio) pod naslovom “Predsjednik Trump?” sljedeće: “Multimilijarder čija je najveća prednost što (barem do sada) u utrci prema Bijeloj kući nikome nije dužan ama baš ništa – jer sam financira svoju kampanju - ponudio je prilično dobro izbalansiranu mješavinu populizma, demagogije, zvučnih fraza i čiste politike.” I dalje: “Uporno ponavljajući kako će Americi i svakome Amerikancu vratiti osjećaj sigurnosti, izriješkom je podržao homoseksualnu zajednicu, obećavajući joj zaštitu od svake vrste nasilja (te pohvalio – kao republikanac - prisutne, što su ga zbog toga nagradili pljeskom). I pobrinuo se da među predgovornicima budu pripadnici i drugih rasa (napr. predstavnicu grupacije ‘Koreanci za Trampa’).” Te zaključno: “Trumpov prvi veliki politički govor pokazuje kako će se borba za ulazak u Bijelu kuću voditi između dvoje u najmanju ruku ravnopravnih protivnika, pri čemu će Trump sasvim sigurno koristiti frazu koju je izbacio i na konvenciji: ‘Ona kaže: sve će ostati tako kako jest. A ja kažem: ništa neće više biti tako kako jest’. I s dozom zlobe, ali vrlo efektno plasirano: ‘Ona poziva svoje pristaše da govore: s njom smo; a ja poručujem vama i cijeloj Americi: ja sam s vama, ja ću biti vaš glas, ja ću biti vaš šampion’. Napisano je to u srpnju ove godine.

U međuvremenu “šampion” je postao izabrani predsjednik. Dužnost će preuzeti u drugoj polovici siječnja iduće godine. Do tada će valjda splasnuti užasnutost svih onih koji su s mnogo (sebičnih) razloga, ali i s pogrešnom računicom, igrali na kartu Hillary Clinton, kao i onih koji su, bez ikakve osnove povjerovali priči kako je ona bogomdana nova američka predsjednica. Donald Trump – 45. predsjednik Sjedinjenih Američkih Država, čovjek koji se u jednome govoru predstavio riječima: “Ja najbolje poznajem sistem. Ja ga, dakle, mogu i popraviti.” Pa zašto ne?

(Tekst je napisan za časopis “Glas narodne diplomacije” što ga izdaje Koordinacija Hrvatskih društava prijateljstva)

Maša Gesen

Autokratija: pravila za preživljavanje

„Hvala vam, prijatelji. Izgubili smo i ovog posljednjeg dana moje političke karijere ću vam reći da stojimo na ivici ponora. Našem političkom sistemu, društvu i celoj zemlji preta najveća opasnost u posljednjih 150 godina. Novoizabrani predsjednik jasno je obznanio svoje namere. Treba da odmah zbijemo redove i odbranimo zakone, institucije i ideale na kojima počiva Amerika.“

To ili nešto slično je trebalo posle izbora da kaže Hilari Klinton. Ali ona je rezignirano kazala: “Treba da prihvatimo rezultate ovih izbora i okrenemo se budućnosti. Donald Tramp će biti naš predsjednik. Dužni smo da ga prihvatimo bez predrasuda i pružimo mu šansu da vodi zemlju. Naša ustavna demokratija podrazumeva mirnu smenu vlasti i vladavinu prava, princip da svi imamo jednaka prava i slobodu ispovedanja vere i izražavanja. Mi te vrednosti poštujuemo i treba da ih odbranimo.”

Predsednik Barak Obama je bio još pomirljiviji: “Svi mu želimo uspeh u ujedinjenju i vođenju zemlje. Mirna smena vlasti je jedno od glavnih obeležja naše demokratije. Treba imati na umu da zapravo svi pripadamo istom timu... Poenta je ipak u tome da svi idemo napred vođeni pretpostavkom o poštenju naših sunarodnika zato što je to ključno za svaku živu i funkcionalnu demokratiju“. Kao da Donald Tramp nije na prevaru prigrabio sate i sate medijskog prostora, kao da je prijavljivao (i plaćao) porez i kao da nije bestidno ocrnjivao naš sistem – sudove, kongres i sam izborni proces. Drugim rečima, kao da je pošteno pobedio na ovim izborima.

Slične refrene čuli smo od raznih komentatora, od Toma Fridmana koji je obećao: „Neću sprečavati uspeh svog predsednika“, do Nika Kristofa, koji je pozvao „većinu od 52 odsto glasača koja je podržala druge kandidate da pruži šansu predsedniku Trampu“. Čak je i senatorka Elizabet Voren obećala je da će jedno vreme „odložiti naše razlike“. I senator Berni Sanders je obećao da će pokušati da nađe nešto dobro u Trampu: „Ukoliko on bude ozbiljno sprovodio politike za bolji život radničkih porodica, ja i drugi progresivni političari spremni smo da sa njim saradujemo.“

Koliko god bio dobronameran, takav odnos podrazumeva da je Tramp spreman da nađe zajednički jezik sa svojim mnogobrojnim protivnicima, da poštuje institucije vlasti i da odustane od skoro svega za šta se zalagao tokom kampanje. Ukratko, tretira ga se kao „normalnog“ političara. Dosad nije bilo mnogo pokazatelja da on to može biti.

Što je još opasnije, čini se da uljudne, aplauzom praćene reči Hilari Klinton i Baraka Obame zatvaraju mogućnost alternativnih reakcija na Trampovu manjinsku pobjedu. (To podseća na Nevila Čembrlena: „Treba se truditi da izbegnemo rat svim sredstvima koja su nam na raspolaganju, analizom mogućih uzroka, nastojanjem da te uzroke uklonimo, razgovorom u duhu saradnje i dobre volje.“) Još je opasnije to što su izjave Hilari Klinton i Baraka Obame o mirnoj smeni vlasti prikriju izostanak poziva na akciju. Demonstranti koji su u sredu uveče izašli na ulice Njujorka, Los Anđelesa i drugih američkih gradova nisu to uradili zbog govora Hilari Klinton, već uprkos njemu. Ona je u svom govoru implicitno izjednačila građanski otpor i pobunu. Bilo je to opravdanje za nasilno suzbijanje mirnih protesta.

Bilo je pogrešno stvarati iluziju da Amerikanci mogu od nule i da je njen novoizabrani predsednik *tabula rasa*. Ili da smo to mi: „Dužni smo da ga prihvatimo bez predrasuda“. Kao da Donald Tramp u svojoj kampanji nije obećao da će deportovati američke građane, stvoriti sistem nadziranja koji će biti posebno usmeren na američke muslimane, podići zid na granici sa Meksikom; kao da nije zagovarao ratne zločine, podržavao torturu i mnogo puta pretio zatvorom samoj Hilari Klinton. Kao da se te i mnoge druge izjave mogu smatrati uobičajenim preterivanjima u predizbornoj kampanji i kao da će sada, kada je kampanja završena, Tramp jedva dočekati da postane regularan političar iz pred-trampovske ere koji poštuje pravila.

Ali Tramp nije regularni političar i ovi izbori nisu bili obični. Tramp je četvrti kandidat u američkoj istoriji i drugi za više od 100 godina koji je pobedio na predsedničkim izborima – sa manje pojedinačnih glasova od svoga protivkandidata. Pored toga, on je možda jedini kandidat u američkoj istoriji koji je pobedio, iako su mediji više puta dokazali da je hronični lažov i seksualni predator, serijski utajivač poreza, rasni huškač koji privlači istomišljenike iz Kju Kluka Klana. Što je najvažnije, Tramp je prvi kandidat koji se nije kandidovao za predsednika već za autokratu i – pobedio.

Veći deo života sam provela u autokratijama, a veći deo karijere pišući o Rusiji Vladimira Putina. Naučila sam nekoliko pravila za preživljavanje u autokratiji i spasavanje zdrave pameti i samopoštovanja.

Prvo pravilo – Veruj autokrati

On zaista misli ono što govori. Kad god pomisliš da preteruje ili čuješ da neko to kaže, budi svestan da je to samo naša urođena težnja da pribegnemo racionalizaciji. To će se često događati: ljudi se služe poricanjem kada su javno suočeni sa nečim neprihvatljivim. Tridesetih godina prošlog veka *New York Times* je ubeđivao svoje čitaoce da je Hitlerov antisemitizam čista poza. U novije vreme, iste novine

su ublažile izjavu Putinovog sekretara za odnose sa medijima Dmitrija Peskova posle obračuna policije sa demonstrantima u Moskvi, tvrdeći da je on rekao: „Policija je bila blaga – voleo bih da je grublje dejstvovala“, umesto onoga što je stvarno rekao: „Trebalo je da im razmažu džigericu po pločniku“. Možda izveštači nisu poverovali svojim ušima. A trebalo je – i u ruskom i u američkom slučaju. Bez obzira na Trampove izraze divljenja prema Putinu, njih dvojica su veoma različiti. Tramp nema politički establišment u koji bi mogao da se uklopi posle kampanje. Naprotiv: sada će establišment pohađati da se prilagodi njemu – od aktuelnog predsednika, koji se u četvrtak sreo s njim u Beloj kući, do lidera Republikanske partije koji odbacuju svoje dugotrajne obzire da bi prihvatili njegove radikalne stavove.

On je dobio podršku potrebnu za pobjedu i ulivanje za kojim žudi pravdu zahvaljujući svojim divljačkim pretnjama. Trampovi mitingaši su pevali „Bacite je u zatvor!“ Oni su, kao i on, baš to i mislili. Ako se Tramp ne ostrvi na Hilari Klinton baš prvog dana svoga predsednikovanja, nego se umesto toga posveti ujedinjujućem projektu investiranja u infrastrukturu (koji bi mu pružio zgodnu priliku da nagradi svoje pajtaše i samog sebe), bilo bi glupo odahnuti. Tramp je jasno izložio svoje planove i obavezao se svojim glasačima da će ih ostvariti. Ti planovi obuhvataju ne samo demontiranje zakona kao što je *Obamacare* već i ukidanje sudskih ograničenja i – kažnjavanje protivnika.

Da bi počeo da zatvara svoje političke protivnike ili samo jednog/jednu od njih, Tramp će pokušati da se dokopa pravosuđa. Svi smo se fiksirali na Vrhovni sud kao mesto najvećeg rizika. On će izvesno imenovati sudiju koji će pretegnuti ovaj sud udesno; tu je i opasnost od uništenja same kulture vrhovnog suda. Ali važan je i njegov izbor javnog tužioca. Zamislite bivšeg gradonačelnika Njujorka Rudija Đulianija ili guvernera Nju Džerzija Krisa Kristija kako gone Hilari Klinton po naređenju predsednika Trampa; da ne pominjemo njihov pristup pitanjima kao što su Ženevske konvencije, upotreba policijske sile, reforme krivičnog pravosuđa i druga pitanja.

Drugo pravilo – Ne veruj malim znacima normalnosti

Pogledajte finansijska tržišta koja su u izbornoj noći pala, a onda se oporavila posle govora Hilari Klinton i Baraka Obame. Suočena sa političkim turbulencijama, tržišta lakše nasadaju na jeftinu retoriku koja dolazi s pozicije autoriteta. Tako se ponašaju i ljudi. Panika može biti neutralizovana lažnim umirujućim rečima o tome da svet kakav poznajemo nije nestao 8. novembra niti bilo kog drugog datuma u ranijoj istoriji. U istoriji su se dogodile mnoge katastrofe, a većina njih se odvijala postepeno; to su bili periodi relativnog mira. Jedan od

mojih omiljenih mislilaca, jevrejski historičar Simon Dubnov odahnuo je početkom oktobra 1939. godine: preselio se iz Berlina u Letoniju i odatle uveravao prijatelje da će mala zemlja uklještena između dve tiranije sačuvati svoj suverenitet i da nema razloga da brinu za njega. Ubrzo posle toga, Letoniju su okupirali Sovjeti, zatim Nemci, pa opet Sovjeti – ali Dubnov je do tada već bio ubijen. Iako je bio svestan da živi u katastrofalnom razdoblju istorije, Dubnov je poverovao da je pronašao kutak normalnosti.

Treće pravilo – Institucije te neće spasti

Putinu je trebalo godinu dana da preuzme ruske medije i četiri godine da demontira izborni sistem; niko nije ni primetio da se pravosuđe obrušilo. Čovek koga su slavili kao demokratu koji će Tursku uvesti u EU još brže je stavio šapu na institucije u Turskoj. Poljska je za manje od godinu dana poništila rezultate građenja ustavne demokratije koje je trajalao četvrt veka.

Naravno, SAD imaju mnogo jače institucije od onih koje je imala Nemačka 30-ih godina prošlog veka ili koje danas ima Rusija. Značaj i snagu tih institucija naglasili su i Hilari Klinton i Barak Obama u svojim govorima. Problem je, međutim, u tome što su mnoge od njih pohranjene u političkoj kulturi a ne u zakonima, a sve – čak i one koje su ušle u zakone – zavise od dobre volje svih aktera da ispunjavaju svoju svrhu i čuvaju ustav.

Mediji će verovatno biti među prvim institucionalnim žrtvama trampizma. Ne postoji zakon koji nalaže da predsednička administracija svakog dana održava brifinge i da mediji imaju pristup Beloj kući. Mnogi novinari bi se uskoro mogli suočiti s dilemom odavno poznatom svima nama koji smo radili pod autokratijama: saobraziti se ili se odreći pristupa. Ne postoji dobro rešenje (mada postoji dobar odgovor), jer je teško a ponekad i nemoguće raditi novinarski posao bez pristupa informacijama.

Moć istraživačkog novinarstva – čiju je privrženost činjenicama već ozbiljno ugrozila Trampova kampanja opsednuta zaverama i sklona ispredanju laži – biće oslabljena. Svet će postati neprozirnije mesto. Čak i ako neki mejnstrim medij odluči da se proglasi protivnikom aktuelne vlasti ili prosto krene da izveštava o njenim zloupotrebama i neuspesima, predsednik će uspeti da zataška ili obesmisli mnoga pitanja. Medijsko izveštavanje i mišljenje skrenuće u trampovskom pravcu, kao što se dogodilo tokom kampanje – na primer, kada su kandidati raspravljali o tome da li američki muslimani snose kolektivnu odgovornost za terorizam ili mogu da se iskupe tako što će postati „oči i uši“ zakona. Ksenofobija se na taj način još više normalizovala i popločala put Trampu da profitira svojim obećanjima da će nadzirati američke muslimane i zabraniti muslimanima iz ostalih zemalja ulazak u Ameriku.

Četvrto pravilo – Prepusti se gnevu

Ako poštuješ Prvo pravilo i ozbiljno prihvataš sve što autokrata govori, nećeš se iznenaditi. Ali uprkos porivu za normalizacijom, ključno je da očuvaš sopstvenu sposobnost da budeš šokiran. Ljudi će te zvati nerazumnim i histeričnim i optuživati te za preterivanje. Nije zabavno biti jedina histerična osoba u društvu. Pripremi se.

Iako je Tramp dobio manje glasova, on je sebi i svojoj partiji obezbedio ogromnu moć. Republikanska partija kontroliše oba doma Kongresa. Upražnjeno je jedno mesto u Vrhovnom sudu. Zemlja je u ratu i već 15 godina u stanju neprekidne mobilizacije. To znači da će Tramp imati visoki nivo podrške. Želeće da je zadrži i poveća – njegov ideal je totalitarni nivo podrške kakav uživa Vladimir Putin – a to se postiže daljom mobilizacijom. Biće još ratova, van zemlje i u njoj.

Peto pravilo – Ne pravi kompromise

Poput Teda Kruza, koji je Trampa nazvao „amoralnim i patološkim lažovom“, a onda ga krajem septembra podržao, da bi njegovu pobjedu opisao kao „čudesnu pobjedu američkih radnika“. Republikanski političari su legli na rudu. Isto važi i za konzervativne stručnjake koji su bili protiv Trampa tokom kampanje. Demokrati u Kongresu će morati da saraduju sa njim zbog kontrole štete. I nevladine organizacije će biti prisiljene da zbog sredstava saraduju sa novom administracijom. U autokratiji je politika kao veština mogućeg zapravo krajnje nemoralna. Oni koji budu govorili u prilog saradnji tvrdiće, kao predsednik Obama u svom govoru, da je to važno zbog budućnosti. Oni će namerno ignorisati činjenicu da dodir autokratije širi zarazu korupcije od koje treba zaštititi baš budućnost.

Šesto pravilo – Misli na budućnost

Ništa ne traje večno. Donald Tramp sigurno neće, a neće ni trampizam. Moguće je da su demokrati poraženi na ovim izborima zato što su propustili da zamisle budućnost. Nisu ponudili viziju budućnosti kao protivteg Trampovoj dobro poznatoj beloj, populističkoj viziji imaginarne prošlosti. Oni su predugo zanemarivali čudne i staromodne institucije američke demokratije – kao što je elektorski kolegijum – koje su zahtevale reformu, što je Demokratsku stranku koštalo dve pobjede na izborima na kojima su republikanci pobedili s manjim brojem glasova. To ne bi smelo da bude normalno. Ali otpor: uporan, beskompromisan, pun gneva – jeste.

The New York Review of Books/Peščanik.net
Prevela *Slavica Miletić*

Gordana Todorčić

Verski pokret Šabataja Cvija i jedna književna afera, tri stotine godina kasnije

Apstrakt

U radu ćemo pokušati da predstavimo mesijanski pokret lažnog mesije Šabataja Cvija (XVII v.) i dijahronijske refleksije koji se mogu očitati u književnoj aferi nastaloj povodom objavljivanja romana *U potrazi za Mesijom* Eriha Koša.

Istorijat sabetajanskog pokreta, u vreme Cvijevog delovanja, ali i posle njegove smrti, prevashodno je analizirao Geršom Šolem u knjizi *Sabbatai Sevi, The Mystical Mesh* (1957). Verski misticizam, utemeljen na lurijanskoj Kabali, što je bilo primarno Cvijevo polazište, generisao je mesijanski pokret koji je u tom trenutku pokrenuo veliki deo evropskog jevrejstva. Propašću pokreta sabetajanske ideje nisu sasvim nestale. Njihov se trag i danas može prepoznati u sekti *Donme* čijih pripadnika ima u Turskoj, dok se judaizam prema Cviju odnosi kao prema lažnom mesiji. Aktualizacija ove teme u srpskoj književnosti, kroz roman *U potrazi za Mesijom* Eriha Koša (1978) proizvela je na recepcijskom nivou dramatične reakcije pre samog objavljivanja romana kao i piščeve autocenzorske postupke. Iako rukopisi neobjavljene verzije pokazuju da intervencije u tekstu nisu suštinski oštetile njegov književni kvalitet, one su svedočanstvo o ljudima i vremenu, tim pre što su u ovu književnu aferu bili uključeni neki od najuglednijih pisaca posleratne srpske književnosti. Ideologizovana kritika ukazala je na veoma ograničen horizont očekivanja, koji je roman sveo na politički pamflet. Tako je propuštena prilika da se uoče formativni elementi Koševog rukopisa koji su nerazdvojni od unutrašnjih svojstava prototeksta koji tvori sabetajanski pokret.

Ključne reči: Šabataja Cvi, *U potrazi za Mesijom*, književne afere, informbiro, otpadnici

Najvažniji događaj jevrejskog XVII veka jeste mesijanski pokret Šabataja Cvija (ili Sabetaja Cevija, kako ga imenuje Dubnov). On je, prema nekim autorima (Eliševa Karlebah, Dejvid Bakan) posledica pogroma izvršenih nad Jevrejima Ukrajine u vreme ustanka Bogdana Hmeljnickog 1648-1649. dok drugi Cvijevo pojavljivanje na istorijskoj sceni povezuju s posledicama izгона španskih Jevreja, iz godine 1492. (Geršom Šolem). Koji god razlozi bili povod, možemo konstatovati da su obe velike nesreće dovele

evropsko jevrejstvo do pitanja koje će biti, par stotina godina kasnije, postavljeno povodom Holokausta: gde je bio Bog?

Nešto ranije, u XII v. u Provansi u Francuskoj i potom u Španiji, u okviru judaizma se pojavljuje mističko učenje poznato kao Kabala. Drugim rečima, raste broji ezoteričnih tekstova koji se usredsređuju na pitanja duše i srca, što jeste novina u odnosu na dotadašnja, primarno filozofska i halahička pitanja, kojima su se bavili jevrejski mislioci. Kabala je, prema Jonatanu Garbu, u velikoj meri i evropski fenomen, koji se može dovesti u vezu s događajima u hrišćanskoj Evropi (prevashodno protestantizmom), te s promenama u sferi književnosti toga doba. Prvi talas širenja Kabale smešta se u XII i XIII vek, a već o drugom (XVI v.) može se govoriti i kao o socijalnom pokretu, sa nekoliko centara (severna Afrika, Italija, Otomanska imperija, Nemačka i Palestina sa Jerusalimom i Galileja sa Safedom kao glavnim centrom). Svaku od zajednica koje rade zajedno predvodio je po jedan harizmatični lider. Najzanačajniji su svakako Moše Kordova (1522 -1570) i Isak Lurija (1532 - 1572).

Problem nesrazmerne kazne (pogromi Bogdana Hmeljnickog i izgon iz Španije i Portugalije) za eventualna ogrešenja o Halahu lurijanske Kabale, najpoznatije mističko učenje u okviru judaizma, pomera na metafizički plan. Pitanje statusa božanske pravde rešava se konceptom *Tikun olam*, čime se stradanje u svetu, analoški povezuje sa kosmološkom dramom. Naime, *cimcum*, ideju iz traktata iz XIII veka, po kojoj se veruje „kako je Bog koncentrisao Svoju *Šehinu*, Svoju božansku sveprisutnost, u svetinji nad svetinjama, u mesto gde obitavaju *heruvimi*, kao da je sva Njegova moć koncentrisana i skupljena u jednu tačku” (Šolem 2006: 237) Isak Lurija je tumačio sasvim suprotno. Bog, zapravo *En-sof* (bezgranično) je omogućio nastanak sveta kontrahujući se i time napravio mesto svetu, nauštrb svoga *svega u svemu*. Šolem tumači da se *cimcum* može razumeti kao najdublji zamislivi simbol progonstva Božanskog Bića u Njega samog, kao ograničavanje. I to je prvi čin stvaranja. „Drugim činom Bog šalje zrak svoje svetlosti i počinje da se otkriva, bolje rečeno raspliće kao Bog stvoritelj u praiskonskom prostoru Svog stvaranja.” (Šolem 2006: 238) *Adam Kadmon* „prva konfiguracija božanske svetlosti” (Šolem 2006: 242) iz svojih očiju, usta, ušiju i nosa prvobitno izliva slivenu svetlost – sefirot. U procesu emanacije svetlo iz njegovih očiju raspršilo se, te je svaka sefira bila zasebna tačka, što Lurija naziva *olam hatohu* (svet pometnje i nereda). Tu svetlost trebalo je uhvatiti u specijalno emanirane posude, „pošto božanski nacrt stvari obuhvata i stvaranje konačnih bića i oblika, od kojih svaki ima dodeljeno mesto u idealnoj hijerarhiji” (Šolem 2006: 242). Svetlost je, međutim probila posude u koje je trebalo da se smeste sefire. Na ovom

mestu uvodi se koncept zla, motivom *kelipa*. „Za Luriju, najdublji korenovi *kelipa*, ili 'ljuštura', to jest sila zla postojali su još pre razbijanja posuda i bili su, da kažemo, pomešani sa svetlostima sefirot i [s pomenutim] *rešimuom*, iliti ostatkom *En-sofa* u praprostoru. Prskanje posuda je zapravo uzrokovano potrebom da se elementi sefirot očiste odstranjivanjem *kelipa*, kako bi se moći zla podarili stvarna egzistencija i zaseban identitet.” (Šolem 2006: 243) Emisija božanske svetlosti koja ne prestaje zapravo je samoispoljavanje Boga. To nije više skriveni *En-sof* nego živi Bog vere. Međutim, „proces kojim Bog sebe zamišlja, donosi na svet i razvija ne dovršava se u Njemu. Neki delovi procesa obnove povereni su čoveku. [...] Intrinzični, vanzemaljski proces *tikuna*, simbolisan rađanjem Božanske ličnosti, paralelan je istorijskom procesu na zemlji. [...] Jevrejini koji je preko *Tore*, preko izvršavanja svih zapovesti i preko molitava u bliskom dodiru s božanskim životom – ima moć da ubrza ili omete taj proces. [...] Iz tog sledi da pojava mesije za Luriju nije ništa drugo do dovršenje kontinuiranog procesa obnavljanja, ili *tikuna*. [...] Dolazak mesije znači da je taj svet *tikuna* dobio svoj konačni oblik.” (Šolem 2006: 249)

Prema Geršomu Šolemu, Šabataj Cvi, čovek koji je u jednom trenutku bio proglašen mesijom, život počinje u Smirni, po svemu sudeći na dan Tiša beav (9. Av) kada se oplakuje rušenje Prvog i Drugog hrama, godine 5376. (avgust 1626). Običaj je bio da deca rođena na Šabat dobiju ime Šabataj. Kao mladi *haham* (učenjaka) obdaren izuzetnim sposobnostima pamćenja, logike i tumačenja Kabale, po svemu sudeći u petnaestoj godini, završivši tradicionalno ješiva obrazovanje, odaje se askezi i samostalnom učenju (Šolem 1973: 111-112). Po završetku rabinškog obrazovanja ili nešto ranije, započinje da izučava Kabalu, preciznije *Zohar* (kod nas prevedeno kao *Zohar knjiga sjaja*) i *Kan* (Qanah), knjigu o značenju božanskih zapovesti, obe u rukopisu u to vreme. U nekoliko izvora može se naći potvrda da je bolovao od manijakalno-depresivnog poremećaja. U rodnom gradu ženio se dva puta, no oba braka su razvrgnuta, jer nisu konzumirana.

Nakon niza postupaka koji su se graničili sa kršenjem verskog zakona ili su ga kršili (izgovaranje božijeg imena u javnosti), rabinški sud ga osuđuje na progonstvo iz Smirne. Narednih godina (od 1650) putuje po turskoj carevini (Solun, Jerusalim, Alepo, rodna Smirna), posećuje velike jevrejske opštine, povremeno izaziva skandale, no ključni momenat je njegov susret s Natanom Gazatijem koji ga je proglasio mesijom. Specifične prilike u turskoj carevini stvaraju privid da je i sultan Mehmed IV uzmakao pred Mesijom, no kada se Šabataj nađe pred Cari-gradom s namerom da sultana pozove da mu preda vlast, turske vlasti ga hapse i zatvaraju, prvo u Cari-

gradu, a potom u utvrđenju u Galipolju¹. Paradvorski način života koji se u Abidosu organizuje, zahvaljujući obilnim donacijama iz jevrejskog sveta može se razumeti kao oblikovanje političke snage. Ovo sultan prekida stavljajući Šabataja pred izbor: islamiziranje ili smrt². Tada Šabataj Cvi postaje Mehmed Kapiči Baša (Šolem 1973: 696).

Šok koji je među evropskim Jevrejima izazvala činjenica o Šabatajevoj konverziji ostavila je dubok trag, kao i pokret sam. Natan Gazati održava prepisku sa Šabatajem. Iz nje se vidi da on nije napustio svoje modifikovano učenje o tikunu, spuštanjem u greh /zlo/kelipot. Neko vreme provodi u Jedrenu, da bi konačno bio prebačen, kao politički zatočenik, u pograničnu tvrđavu u Ulcinju, gde na Jom Kipur (dan pokajanja) 1676. umire, što toj smrti pridodaje mistični okvir, jer se smatra da je i Mojsije umro na taj dan (Šolem 1973: 918). Za njim ostaje tekst *The Mystery of the Fait*, koji je prema Šabatajevim uputstvima zapisao nepoznati rabin (Šolem 1973: 902), a do nas došao preko marana Abrahama Kar-doza (Abraham Miguel Cardozo). On sintetizuje Šabatajevu interpretaciju principa *Idra Rabbah* iz *Zohara*, sa odeređenim lurijanskim elementima (Šolem 1973: 904).

Deo njegovih sledbenika sledi put konverzije. Tako nastaje sekta *Donme*, čijih sledbenika i danas ima u Turskoj³. Među istočnoevropskim Jevrejima mesijanske ideje su, prema nekim autorima preteča cionističkog pokreta. U određenom smislu, dakle, sabetajanizam, (kao i reformni judaizam, te *haskala*) je vodio ka ideji države, jer je cionizam preuzeo mesijanske ideje u sekularnoj formi. Tradicionalni judaizam, razumljivo, Šabataja Cvija smatra lažnim mesijom, jeretikom⁴.

Roman *U potrazi za Mesijom* (1978) Eriha Koša, koji reaktuelizuje, zapravo u srpsku književnost uvodi priču o Šabataju Cviju i njegovom pokretu, još pre pojavljivanja u štampanom obliku, postao je incident. Erih Koš je rukopis predao izdavačkoj kući *Nolit*, u čiji je izdavački plan za 1976. godinu ušao i pre

¹ Šolem veoma opširno i iz više uglova osveljava i ovaj period Šabatajevog delovanja, u poglavlju: 4. The movement up to Sabbatai's imprisonment in Gallipoli (1665-1666).

² I ova faza Šabatajevog života, prema Šolemu, obiluje izvorima, njegovih sledbenika, posmatrača iz turskog i hrišćanskog sveta. Ti se izvori ne slažu u interpretaciji događaja.

³ "There is ample evidence that the unmarked grave in Dulcigno was visited up to the beginning of the twentieth century by Dönme pilgrims from Salonika." (Šolem 1973: 921)

⁴ Koliko je pitanje jereze složeno, pokazuje i definicija u Jewish virtual library: https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_002_0009_0_08791.html.

čitanja od strane urednika⁵. Potom je dobio pozitivnu recenziju jednog od urednika (Slobodan Galogaža)⁶. Vrlo brzo, pojavila se još jedna recenzija grupe urednika (Slobodan Galogaža, Zoran Mišić, Vasko Popa, Miloš Stambolić i Jovan Hristić), ovog puta negativna. Roman je vraćen na doradu, no uredništvo rezultatom nije bilo zadovoljno. Koš odgovara Programskom savetu *Nolita*, odbacujući insinacije na roman kao politički problematičan, a isto pismo uz prateći komentar upućuje i Izvršnom komitetu Centralnog komiteta Saveza komunista SR Srbije. Sledi pismo podrške Erihu Košu, adresirano istom Izvršnom komitetu, koje su 19. aprila 1976. g. potpisali Meša Selimović, Branko Ćopić, Skender Kulenović, Desanka Maksimović, Dobrica Ćosić, Antonije Isaković, Vojislav Đurić, Tanasije Mladenović i Mihailo Lalić. Erih Koš je 13. aprila 1976. u privatnoj prepisci upravo Mihaila Lalića informisao o teškoćama na koje rukopis *Mesije* nailazi. Naredne 1977. godine, pisac rukopis romana prenosi u izdavačku kuću *Prosveta*, gde pozitivnu recenziju pišu Svetlana Velmar Janković, Vidosav Stevanović, Momčilo Milankov, Nikola Tomičić i Petar Džadžić kao glavni i odgovorni urednik *Prosvete*. Međutim, u septembru 1977. direktoru *Prosvete* Božidaru Perkoviću (anonimna) „grupa kulturnih i javnih radnika” upućuje pismo u kojem problematizuju ne samo dostatnost pozitivnih recenziya, nego i odluku da se knjiga sa (prethodnom) „negativnom idejno-političkom ocenom” – štampa, uz napomenu da je kopija tog pisma poslata i „nekim političkim forumima i pojedincima, kao i nekim funkcionerima *Prosvete*”. Konačno, *Prosveta* je roman *U potrazi za Mesijom* objavila 1978. godine⁷.

Reaktuelizacija priče o popravljaju sveta nije nužno morala konotirati (a tekstološka analiza pokazuje da takva i nije bila u celini) aktuelne političke prilike u Jugoslaviji. Ipak, na recepcijskom planu, u negativnim

⁵ To nije bilo neuobičajeno s eminentnim autorima.

⁶ Svi podaci u vezi sa aferom oko objavljivanja romana *U potrazi za Mesijom* dati su prema neobjavljenoj dokumentaciji Eriha Koša, koja se nalazi u posedu njegovog sina gospodina Zorana Koša i koju nam je ljubazno dao na uvid.

⁷ Možda nije samo koincidencija da Danilo Kiš *Grobnicu za Borisa Davidovića* objavljuje 1976. „Krajem godine započinju napadi na knjigu, navodno zbog plagijata, koji traju mesecima, deleći književnu i neknjiževnu javnost na dva tabora, za i protiv Kiša. Posle kraćih polemičkih odgovora, u proleće 1977. Kiš piše *Čas anatomije*. Iste godine za *Grobnicu* dobija nagradu 'Ivan Goran Kovačić'. [Godine] 1978. objavljuje esejističko-polemički spis *Čas anatomije*, Nolit, Beograd. Godinu dana kasnije za tu knjigu dobija nagradu Željezare Sisak.” (Pantić 2000: 137) Šta više, Kiš je Koša, u vreme pisanja *Časa anatomije*, označio kao jednog od generatora napada na *Grobnicu* (Kiš 1978: 24). Post festum objašnjenje Koš daje u eseju o Kišu, u knjizi *Odlomci i sećanja, pisci 2* (Koš 1996: 130).

recenzijama ona jeste predstavljena kao politička subverzija. Pozitivne recenzije opredeljuju se za žanrovski bezbedniji – istorijski roman. Verujemo da se tome može dodati još neka reč.

Dakle, (Šolemova) protopriča govori o Šabatajevom (specifičnom) pokušaju *tikuna*, pokušaju da se svet učini boljim mestom. Tu priču Erih Koš pre-pričava. Narativne intervencije sastoje se u sledećem: odbacio je mistički okvir koji je imanencija protopriče, a narator (Miša Hercen) postaje politički disident. Način njegovog pričanja, kao i okolnosti, takve su da je priča i njen akter bitno unižen. U odnosu na (naratora) Šolema, (narator) Hercen nije više neutralni, objektivni prenosilac i tumač izvora (Šolemova protopriče).⁸ Hercen je aktivni reinterpreteratorem kojem je priča o Šabataju (i njegovom tikunu) sredstvo/pokriće za druge ciljeve. Šolem je naučnik i istraživač, a Hercen politički otpadnik i društveni autsajder (kao Šabataj). Dakle, postavlja se pitanje zašto je, nedvosmisleno binomizirani horizont očekivnija (za i protiv režima) pričanje jednog otpadnika (Hercena) o drugom otpadniku (Šabataju) shvatio kao politički pamflet. Da li možemo izvesti zaključak da je problem bio u samom činu reaktuelizacije priče, koji je imanentno čin detabuiziranja (što se uostalom može reći i za Šolemova istraživački postupak)? Možemo li pretpostaviti da je reakcija na to što jedan inform-birovac (a Hercen je tako eksplicitno označen u cenzurisanoj verziji) uopšte govori, i što govori o toj temi, zapravo čin odbijanja nadzirućeg diskursa (Fuko) da dozvoli afirmaciju drugosti? Ne samo zato što se u njoj ogleda Ja (Levinas), nego i zato što bi ona – drugost, mogla da afirmiše fragmente istine koji se neće uklopiti u veliki narativ ideologije na vlasti. Tako postavljeno, roman *U potrazi za Mesijom* zaista može da bude čitan kao svojevrсна politička satira, kako je i čitan u vreme afere oko objavljivanja. To jeste u duhu prethodnih Koševih romana – satira, kojima je stekao mesto u istoriji posleratne srpske književnosti. Takođe je i omaž andrićevskom nasleđu, prevashodno romanu *Prokleta avlija*, u kojem pripovedanje jeste čin slobode. Ipak, činjenice teksta pripovedača inaugurišu u pripovednu instancu koja Hercenovu priču o Šabataju oblikuje kao *midraš* (poučnu priču, tumačenje)⁹, preobiman i detaljan, koji nije samo alegorizacija političkog, nego, mnogo više, potraga za istinom. A tada, to je isti (para)kabalistički put kojim je krenuo i Šabataj. Time se, doduše donekle paradoksalno, potvrđuje teza o političkoj subverzivnosti romana *U potrazi za Mesijom*, ali ne zato što je reč o pojednostavljenoj aluziji na bračni par Broz, kako ovu aferu pamti književna čaršija, nego

⁸ Napominjemo da je naš pristup zasnovan na konceptu narativizacije istorije koji zastupa Hajden Vajt (Hayden White).

⁹ Više u Todorčić 2014. i Todorčić 2014a.

stoga što su književna sredstva, aktuelizovana u ovom romanu, takva da sugerišu da je dogma sporna i nije odgovor na pitanja konačne istine. Dekonstrukcija dogme/vrednosnog sistema, kojoj pristupa Erih Koš postavljajući otpadnika (negativca) u poziciju dominantnog naratora, analogna je principu *antinomije* koji se pripisuje Šabataju Cviju (Šolem 2006: 283). Ono što je u sabetajanskom pokretu bilo uporedivo s gnosticizmom, čak apofatizmom, može da posluži kao argument, dakako paradoksalnoj, tezi da su negativne recenzije ovog romana bile sasvim istinite (iako pogrešno formulisane), ako ih posmatramo iz perspektive dogmatskog mišljenja. Recenzenti (i jedni i drugi) jesu naslutili Koševu gnostičku dekonstrukciju. Prepoznat u kritici kao pisac sklon promišljanju moralnih problema, Koš svoj najznačajniji roman, svesno ili nesvesno, saobražava rečima Geršoma Šolema koji kaže: „Kada je osećanju istinskog oslobođenja, koje su 'vernici' doživeli za vreme velikog prevrata 1666. godine, uskraćena istorijska i politička ozbiljnost, ono je tražilo izraz u moralnoj i političkoj ravni.” (Šolem 2006: 288) Tako i mistifikacija konačne sudbine naratora, informbirovca Miše Hercena, koji na kraju romana nestaje, jeste parodija koncepta o svetosti greha. Jer ako se „istinskog verovanja možemo držati samo u tajnosti, dok spoljašnje ponašanje mora biti u skladu s moći zla u svetu *galuta*” (Šolem 2006: 289), Koš sopstvenu veru u istinu spasava postavljajući na kraju romana zagonetku, a to zaista oponira svakom konceptu utemeljenom na dogmi.

Literatura

- Abraham Miguel Cardozo: Selected Writings by DAVID J. HALPERIN; ELLIOT R. WOLFSON
Paulist Press, 2001:
<https://books.google.rs/books?id=Mh6TdSIOqNAC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>.
- Bakan, Dejvid. *Sredina jevrejskog misticizma*. U: *Jevrejska mistika*, Gradac, godina 16. januar-april 1988.
- Carlebach, Elisheva. *Messianism*. In: <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Messianism>.
- Dubnov, Simon (1988). *Kratka istorija jevrejskog naroda*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Fuko, Mišel (1997). *Nadzirati i kažnjavati. Rođenje zatvora*. Beograd: Prosveta.
- Garb, Jonathan, *Modern European Mysticism and Psychological Thought*:
<https://www.coursera.org/course/mysticthought>.

Jeres

https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0009_0_08791.html

- Kiš, Danilo (1978). *Čas anatomije*, drugo izdanje. Beograd: Nolit.
- Koš, Erih (1983). *U potrazi za Mesijom 1*. U: *Izabrana prozna dela Eriha Koša*. Beograd: Prosveta.
- Koš, Erih (1983). *U potrazi za Mesijom 2*. U: *Izabrana prozna dela Eriha Koša*. Beograd: Prosveta.
- Koš, Erih (1996). *Odlomci sećanja, pisci 2*. Beograd: Prosveta.
- Levinas, Emmanuel (1976). *Totalitet i beskonačno*. Sarajevo: IP „Veselin Masleša”.
- Pantić, Mihajlo (2000). Kiš, drugo, dopunjeno izdanje. Beograd: „Filip Višnjić”.
- Scholem, Gershom (1973). *Sabbatai Sevi The Mystical Messiah 1626-1676*. Routledge & Kegan Paul Ltd. London.
- Šolem, Geršom (2006). *Glavni tokovi jevrejskog misticizma*. Čačak : B. Kukić ; Beograd : Medijska knjižara Krug.
- Todorić, Gordana [2014]. *Kretanje kao princip (de)konstrukcije identiteta u romanu „Upotrazi za Mesijom” Eriha Koša* (u štampi).
- Todorić, Gordana [2014a]. *Haim, dijegetički posrednik* (u štampi).
- White, Hyden (1973). *Metahistory: the historical imagination in nineteenth Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. In: <https://www.scribd.com/doc/193723671/Hayden-White-Metahistory-the-historical-imagination-in-nineteenth-Europe>

Ledi Dorabji Tata

Ko je misteriozna Indijka Jelene J. Dimitrijević?

Ledi Dorabdi Tata,¹⁰ rođena je u Bombaju, 10. oktobra 1879. godine kao Meherbai (Mehri) Baba. Kada je imala tri godine, porodica joj se preselila u Bengalor. Njen otac, H. Dd. Baba (H. J. Bhabha) bio je profesor i zamenik direktora jednog koledža. Meherbai se obrazovala kod kuće, učeći na gudžerati i engleskom jeziku. Potom se upisala na katolički internat Bishop Cotton School, najstariji internat u Aziji, osnovan 1865. godine. Ledi Meherbai pripada Parsima, etničko-verskoj zajednici poreklom iz Irana koji su se još u srednjem veku nastanili u Indiju i do danas sačuvali svoju zoroastrijansku religiju. Godine 1884. otac Ledi Meherbai, postao je upravnik Maharadža koledža u indijskoj državi Mizoram gde se preselila i cela njegova porodica koja je s kratkim prekidima tu provela dve decenije. Ledi Meherbai, stekla je zavidno znanje iz mnogih oblasti. Govorila je engleski jezik i svirala klavir, neretko održavajući koncerte. Njen otac, imao je bogatu biblioteku u kojoj je još kao mlada, Ledi Meherbai¹¹ provodila dosta vremena učeći i usavršavajući se. Zanimljivo je da se porodica Baba, živeći u Mizoramu, jednako kretala i u engleskom i u indijskom društvu, kao cenjeni i poštovani faktor obe društvene elite i njihovih visokih krugova. Ključni događaj za porodicu Baba ali i za Ledi Meherbai dogodio se 1890. godine kada je u Mizoram stigao čuveni indijski industrijalac Đamsetdi Tata (Jamsetji Tata), s namerom da istraži industrijske potencijale ove indijske države. Tokom te posete, uvaženi Tata, susreo se i sa ocem Ledi Meherbai koji je između ostalog bio i pokretač brojnih obrazovnih reformi i ključni čovek naučno-obrazovnog progressa ove indijske države. Jednom prilikom, čuveni indijski bogataš susreo se i sa Ledi Meherbai koja mu se dopala na prvi pogled i učinila pogodnom suprugom za njegovog sina i naslednika imperije Tata. Tako se Ledi Meherbai, 14. februara 1898. godine udala za Doraba Tatu i od tada su je uglavnom predstavljali kao Ledi Dorabji Tata.

¹⁰ Ime Ledi Meherbai se uglavnom pisalo kao Lady Dorabji Tata što se zapravo odnosilo na ime njenog supruga, Doraba Tate, dakle time se želelo naglasiti da je ona „ledi Dorabji Tate“. Prim. prir.

¹¹ Ili Meri kako ju je zvao njen otac kada je kao jedan od prvih Parsa, otišao u Englesku da bi se obrazovao i usavršavao po zapadnjačkom modelu studiranja. Prim. prir.

Prve godine braka sa ser Dorabom, Ledi Meherbai je provela putujući Evropom i svetom. Bila je čest gost viđenih ličnosti, diplomata i ambasadora. Bila je poznata kao veliki ljubitelj umetnosti, muzike, pozorišta i sporta. Naročito je volela tenis, kojim je toliko bila okupirana da je čak i učestvovala na brojnim turnirima u Indiji, osvajajući trofeje. Zanimljivo je da je uvek igrala u sariju, koji je svakako otežavao njeno kretanje po terenu, ali to nije sprečilo Ledi Meherbai da se bavi svojim omiljenim sportom i da trijumfuje na mnogim indijskim teniskim turnirima. Osim ljubavi prema sportu, Ledi Meherbai je volela da jaše konje ali i da vozi kola. Bila je posvećena borbi za prava žena a naročito devojaka i poboljšanju njihove pozicije u društvu. Pobunila se protiv običaja da se devojčice udaju, nastojala je da unapredi nivo obrazovanja žena u svojoj zemlji, odigrala je značajnu ulogu u prikupljanju novčanog priloga tokom Prvog svetskog rata, a bila je i članica indijskog Crvenog krsta. Ledi Meherbai i njen suprug delili su posvećenost prema filantropiji i humanitarnom radu. Upravo na tom tragu, Ledi Meherbai, našla je zajedničko interesovanje sa srpskom književnicom Jelenom J. Dimitrijević. Obe su bile posvećene svom narodu a naročito ženama i unapređenju njihovog obrazovanja. Obe su učestvovala na brojnim kongresima i držale predavanja, a sve kako bi svoja znanja i iskustva prenele na mlade generacije, naročito žensku populaciju. Zanimljivo je da je dnevni list *Politika*, pisao o Internacionalnom kongresu žena u Beču na kome su učešće uzele Ledi Dorab i Jelena J. Dimitrijević. Osim naglašavanja lepote i bogatstva plemenite Indijke, autor teksta, Anda Bunuševac, osvrnula se i na vrlo blizak odnos dve prijateljice i aktivistkinje. Na pitanje postavljeno Ledi Dorab otkuda tolika radost pri susretu sa srpskom književnicom, ova plemenita Parsijanka je odgovorila: „Samo ona poznaje moju kuću, samo ona ovde mene zna.“¹² Jelena J. Dimitrijević se takođe u jednom svom tekstu osvrnula na ovaj kongres, nanovo se prisativši raskošne lepote, elegancije i plemenitosti Ledi Dorab. U tekstu pod naslovom *Sa kongresa*, zapisala je: „*Ali nijedna me toliko ne obradova i ne ožalosti kao ledi Dorab Tata. Ona kao da je ponela u svojim crnim ekspresivnim očima čitavu Indiju, svu njenu tropsku vegetaciju i njene široke i duboke vode sa svetim Gangom u kome se ogledaju nebrojeni hinduski hramovi, iako ona nije hinduska, nego žena Parsi. Oh, da, ledi Tata je Parsi, što će reći Persijanka, ali koja ne veruje Muhamedu, nego Zoroastra (Zaratustru). Pre više vekova, mnogi Persijanci, ne hteviši primiti Islam, i da bi ostali verni veri svojih predaka, napustili su svoju otadžbinu Persiju i prešli u Indiju. U*

¹² Anda Bunuševac: *Žena indijskog naboba, prijateljica naše književnice g-de Dimitrijević*, *Politika* br. 7946, god. XXVII (22. Jun), Beograd, 1930, str. 9.

njenim očima videla sam čitav Bombaj, grad u kome se ona rodila, i u kome živi; videla sam ga s Malabar-Hilom gde su palate bombajskih bogataša, Engleza i Parsa (ili Parsa i Engleza, pošto su u Bombaju Parsi bogatiji čak i od Engleza), i na čijem su najvišem vrhu Kule Tišine)... Oh, da! U njenim očima videh i strašne Kule Tišine, i stresavši se – zatvorih oči... Ali kada sam otvorila oči i pogledala u Ledi Tatu, nasmejala sam se svojoj ludosti... Zar te kule i ovde da mi ne dadu mira. Daleko su one, tako daleko, a ona je ovde, došla da pred forumom prosvetljenih i slobodnih žena zastupa neprosvećene, potlačene svoje sunarodnice, indijske žene. I posle prvog uzbuđenja, posle prve radosti i žalosti, kad se sasvim rasvestih i pogledah je, ona mi se učini stoput veća nego što mi se činila tamo, u Indiji, gde su mi njeni zemljaci, a i Englezi, govorili da treba da vidim i njenu lepotu i njeno bogatstvo...¹³

Nažalost, godinu dana kasnije, Ledi Meherbai se teško razbolela od leukemije i ubrzo preminula. Sahranjena je u Engleskoj, na groblju Brukvud¹⁴ (Brookwood Cemetery) u delu groblja kog su još 1862. godine ustanovili Parsi.¹⁵ Na tom mestu se nalazi i mauzolej porodice Tata koji je izgrađen u stilu mauzoleja, odnosno grobnice čuvenog persijskog vladara Kira Velikog.

O Poemi „Une vision“

Poema „Une vision“ predstavlja veoma zanimljiv književno-jezički proplamsaj Jelene J. Dimitrijević. Njena sklonost ka književnim eksperimentima nije novina, posebno ukoliko se u obzir uzme njen stvaralački opus. Prvi u nizu takvih ostvarenja, bila je pesma u prozi „Baba Krasa“ koju je Jelena napisala na niškom dijalektu, što je predstavljalo pravu, kako književnu, tako i lingvističku retkost koja posmatrano sa današnje distance, ima veoma veliki etnološki značaj. Potom je to bila prozna knjiga „Pisma iz Niša o haremima“, kao vrlo smeli pokušaj žene-pisca da se otisne u prozne vode, a zatim i novela „Amerikanka“ u kojoj se Jelena odlučila na pripovedanje u muškom rodu. U poznijoj životnoj dobi, Jelena je ponovo odlučila da svoju tadašnju čitalačku publiku, ali i književnu javnost, iznenadi jednim poetskim ostvarenjem, ovoga puta na francuskom jeziku. Opšte je poznato da je Jelena bila poliglota i znalac više svetskih jezika, između ostalog i francuskog. S kulturološkog aspekta, pak, ova poema ima mnogo veći značaj i u sebi krije jednu mnogo dublju i

¹³ Jelena J. Dimitrijević: *Sa Kongresa*, (ur.) V. Živojinović, Misao, sv. br. 252–256, Beograd, 1930, str. 348.

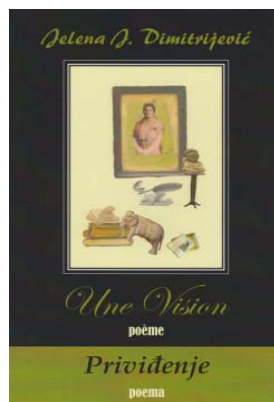
¹⁴ Poznato i pod imenom Londonski Nekropolis, predstavlja najveće groblje u Velikoj Britaniji i jedno od najvećih u Evropi. Na njemu su sahranjeni brojni znameniti i zaslužni građani. Prim. pri.

¹⁵ Ujedno, to je i jedino sačuvano zoroastrijansko groblje u Evropi. Prim. pri.

zanimljiviju priču. Naime, već u samom predgovoru za ovu poemu koja je prvi put objavljena 1936. godine, Jelena navodi povod za nastajanje ovog poetskog dela, napominjući da svoje stihove posvećuje svojoj preminuloj prijateljici, Indijki Ledi Dorab Tata. Priča o družbovanju sa Ledi Dorab nije površna lična priča koja ostaje samo na nivou njihovog prijateljstva i zajedničkih ženskih humanitarnih aktivnosti. Za Jelenu J. Dimitrijević Ledi Dorab je otelotvorenje Indije, zemlje koju je posetila 1927. godine i koja je na nju ostavila veoma snažan utisak. Priča o Ledi Dorab je i priča o Parsima, etničko-religijskoj grupi poreklom iz Irana koja sledi zoroastrijansko versko učenje i čiji su običaji, a naročito ritual sahranjivanja posebno zanimljivi i vredni pažnje. To je takođe i priča o čuvenoj indijskoj porodici Tata, koja i dan danas predstavlja sâmu elitu indijskog društva. U jednom opštem smislu, pre svega filozofskom i ontološkom, to je priča o prolaznosti života, bez obzira na društvo iz kog neko potiče, tradicije kojom je zaodnut i religijskog verovanja koje sledi. Svaki čovek je smrtan a njegovo prisustvo na zemlji je privremeno, dok je duša večna. Idejom da je duša večna a da su tela samo zapravo njena smrtna obličja, Jelena naglašava element zoroastrijanizma o kome je, po svemu sudeći, još tada, puno toga znala. Pesnikinja se odlučila da svoju filozofsko-mističku ideju sažme u jednu, za tu tematiku, vrlo prikladnu latinsku sentencu „Memento, homo quia pulvis es et pulverem reverteris“ („Seti se čoveče, da si prah i da ćeš se u prah i vratiti“).

Jelena J. Dimitrijević je poemu „Une vision“ napisala 1931. godine, nakon što je do nje stigla vest da je njena plemenita indijska prijateljica Ledi Dorab Tata, preminula od leukemije. Ta tužna vest, veoma je potresla srpsku književnicu te ona 1931. godine, u Parizu, u svojoj sobi, pred ponoć, doživljava jedno veoma neobično, gotovo mističko iskustvo. Privedenje koje je imala Jelena J. Dimitrijević, snažno je uticalo na nju kao na jedno duboko emotivno i vrlo senzibilno pesničko biće. Zanimljivo je to da se Jelena odlučila da svoje neobično iskustvo, sa svojim čitaocima podeli kroz poetsku formu. U trenutku kada se profilisala kao prozni pisac, te renomirani putopisac, Jelena odlučuje da u formi duže poeme, izrazi svu bol i patnju zbog gubitka drage joj prijateljice. Opis smrti i ritual sahranjivanja kod naroda Parsa, posebno su dirnuli srpsku književnicu koja je i lično mogla da se uveri, tokom svoga boravku u tadašnjem Bombaju, kako izgledaju čuvene Kule Tišine. One su do te mere zastrašujuće da čak opisane u pesmi, imaju prizvuk nečeg gotovo nestvarno okrutnog. Zapravo, radi se o ritualu koji se temelji na zoroastrijanskom učenju koje je samo po sebi veoma zanimljivo. Naime, Parsi se, sledeći svoju zoroastrijansku religiju, sahranjuju tako što se tela preminulih odnose u takozvane Kule Tišine (kružne uzdignute građevine) na rubu čijih bedema se

okupljaju orlušine koje se, nakon što osete prisustvo ljudskih trupala, obruše na njih i ključajući ljudsko meso, pojedu sve do kostiju. Još je Herodotovoj istoriji, u 5. veku pre nove ere, zabeleženo da su zoroastrijanci tela mrtvih izlagali na ovaj način, dok je prvi ritual sahranjivanja ove vrste, zabeležen u 9. veku. Osnovni razlog zašto Parsi veruju da telo ne treba pokopati u zemlju ili da ga ne treba spaliti je taj što veruju da su zemlja i vatra sveti elementi i kao takvi ne smeju biti narušeni. Takođe, verovali su da su nakon smrti ljudska trupla „nečista“ te da ih odmah zaposedne zao duh ili demon. Jedini način purifikacije od zlih sila je da se tela izlože i kao žrtva prinesupticama. Opis koji je dala Jelena J. Dimitrijević u predgovoru ove poeme ali i u samoj poemi veoma je slikovit i potresan. U originalnom izdanju ove poeme iz 1936. godine nalazi se i crtež koji ilustruje Kule Tišine. On je gotovo identičan jednoj ilustraciji Kule Tišine s početka 20. veka koji je Jelena po svemu sudeći imala prilike da vidi, te je iz tog razloga poželela da poseduje crtež nalik toj ilustraciji objavljenoj u čuvenom putopisu koji je zasigurno imala prilike da pročita, budući da je i sama putopisac.

U godini jubileja ovog veoma zanimljivog i kulturološki veoma značajnog poetskog dela, prisjećamo se Jelene J. Dimitrijević, žene od pera i radoznalog duha, i njene bliske prijateljice, plemenite Persijanke Ledi Dorab Tata.

Reizdanje poeme Jelene J. Dimitrijević priređeno je i objavljeno u godini jubileja ove knjige, odnosno 80 godina od njenog prvog izdanja. Uz original na francuskom jeziku, čitaocima je po prvi put predstavljen i prevod na srpskom jeziku kako bi se domaćoj čitalačkoj javnosti približila ova, mala po obimu, ali u kulturološkom smislu veoma značajna knjiga Jelene J. Dimitrijević.

Ovo reizdanje poeme Jelene J. Dimitrijević, već se nalazi u kolekciji arhiva porodice Tata (Tata Central Archives, Pune, Maharashtra) u Indiji, zatim u biblioteci katedre za studije prevođenja Univerziteta Mahatma Gandhi (Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya) u indijskom gradu Varda (Wardha, Maharashtra, Bharat) ali i u biblioteci muzeja Bait Al Zubeir u Muskatu (Oman).

Mirjana Matarić

Ljubavi Franca Kafke

Šta je uopšte moguće znati o intimnom životu čak i onih koji su nam najbliži? Koliko puta smo bili zapanjeni, ako ne i razočarani, kada smo začepkali po životu nekog slavnog čoveka ili žene čije nas knjige, slike ili muzika opčinjavaju. Pa ipak, posle prvog utiska, što više saznajemo i razmišljamo, oni nam postaju sve bliži a njihovo delo sve jasnije. Čak počnemo da nalazimo sličnosti i sa nama samima. Onda počinje pravo obogaćenje. Radoznalost je dobar početak za svaku avanturu.

Nahum Norbert Glatzer (1903-1990), čuveni „majstor podsvesti“ i autor nekih 260 knjiga i drugih rasprava, izdavač i poznavalac Kafkinog dela, posvećuje celu knjigu *Ljubavi Franca Kafke* (Njujork, 1986) temi koja je nejasna i kontroverzna u životu velikog i još uvek nedokučivog pisca. Knjiga beleži hronološkim redom sve ljubavi o kojima se nešto zna i postoji zapisani trag. U poređenju sa prosečnim muškarcima, čuveni i zagonetni Franc Kafka (1883-1924) ih nije imao mnogo. Ali, pošto je imao tuberkulozu i znao da neće dugo živeti, a pri tome bio strastvene prirode, tih 40 godina proživio je intenzivnije od drugih. Smatra se da je bio zaljubljen, a to je i sam izjavio. Ali njegove reči nikada ne treba olako shvatati i prihvatati. Stvari, pa ni reči, nisu ono što izgledom kazuju da su, jer im krajnje značenje određuje naše sopstveno rasuđivanje. Kafka je imao teško detinjstvo i ništa lakši život. Njegova zaljubljenost bila je čežnja i traganje za toplinom, koju od najranijeg detinjstva nije dobio u roditeljskoj kući.

Otkriva nam se da u detinjstvu nije pokazivao znatizelju za seks. Njegova „prva noć“ odigrala se kad mu je bilo 20 godina. Smirenje zbog trenutno utažene žudnje koja mu je ometala studije i polaganje ispita iz Rimskog prava, ali ništa dublje, ništa trajnije. U pismu Mileni Jesenskoj, docnije, kaže da se njegovo telo ponekad godinama odmara bez ikakvih prohteva, a onda ga iznenadi intenzitetom požude. Zna vrlo dobro razliku između toga osećanja i prave ljubavi, ali stalno sumnja da je sposoban za nju. Savremena psihologija insistira na ranom emotivnom i karakterološkom oštećenju dece zbog nedostatka roditeljske ljubavi. Kafka je bio svestan pogubnog uticaja oca na njegov život, ne samo u detinjstvu, već tokom celog života. Roditelji su ga nadživeli.

Prvi zanosi, kad mu je bilo 28-29 godina, čisto platonski, bili su samo opipavanje terena, prolazna fascinacija profesionalnim glumicama Jidiš teatra iz Istočne Evrope, na gostovanju 1911. i 1912. Flora Klug i Manja Čisik su tu ljubav prihvatale, ali nisu uzvraćale. Bili su to prvi koraci ka kompleksnijem, još

uvek početničkom odnosu sa Felisom Bauer, zatim i Gretom Bloh.

Odnos sa Felisom traje najduže: punih pet godina, uglavnom epistolarne prirode, zasnovan na pismima, povremenim susretima, i stalnom, najčešće mučnom opsesivnom pronicanju u Felisinu psihu, time i sopstvenu. Sreo ju je u Pragu, 13. avgusta 1912, kod bliskog prijatelja, pisca Maksa Broda, kome je bila dalja, ne krvna, rođaka, inače sekretarica u jednoj berlinskoj firmi. Ocenio ju je kao nezanimljivu i fizički neprivlačnu: krupno i grubo, skoro muško lice, „koštunjavo i prazno ... slobodno pokazuje prazninu“. Ipak mora da ga je nešto kopkalo jer joj je posle pet nedelja razmišljanja napisao prvo pismo. Tako počinje odnos. Upravo u to vreme nastaju njegova najpoznatija dela. Priču "Presuda" piše u jednoj noći i posvećuje Felisi. U njoj simbolično i dramatično prikazuje oca kao ubicu sopstvenoga sina. Tada započinje drugu verziju romana *Amerika*, i piše proslavljenu priču „Metamorfoza“.

Felisa kao da ne čita njegove rukopise koje joj šalje i uporno pita ga za mišljenje. Odgovor nikada ne dobija. Možda ga to goni da je i dalje proučava, uvek smatrajući da je krivica samo do njega. Na Uskrs 1914. sklapaju zaruke. Veridba je javno oglasena krajem maja i o tome se govori u građanskim i intelektualnim krugovima. Maks Brod podržava ovu vezu iako je protiv ostalih, naročito Milene Jesenske: Kafki jedino ona odgovara intelektualno i emotivno. Pošto je ceni kao novinarku, pisca i prevodioca, mogla bi na Kafku uplivisati i time onemogućiti Brodove dugoročne planove posle Kafkine smrti. Veridba sa Felisom se, ipak, prekida već 12. jula u Berlinu.

Na zajedničkoj slici iz 1917. Felisa deluje skoro nezgrapno, krupnija od njega, kao gromada koju umetnik nije stigao da iscizelira. Sedi na stolici, ruku spokojno skrštenih u krilu, bezizražajnog lica. On stoji kraj nje, uspravan i otmen, visok i vitak, leva ruka je zaštitnički podržava, šaka okrenuta u finom, skoro baletskom gestu. Prva pomisao se nameće: ovde kao da su polovi zamenjeni.

Godine 1917, ponovne zaruke raskidaju već krajem godine. Kafka shvata da ga ona ne razume i da je njegovo pisanje ne interesuje. Ona želi da se uda i živi upravo onako kako njega užasava, malograđanski. Oni su dva sveta. To mučenje se mora prekinuti.

Uprkos svemu, Kafka i dalje grozničavo piše, objavljuje, javno čita, putuje u Berlin i nalazi se s Felisom, lagodniji i srećniji, oslobođen pritiska užasavajućih misli o obaveznom braku i zajedničkom životu. Shvata realnost i to ga oslobađa. Njegova verenica pripada onom građanskom krugu, tačnije načinu mišljenja, koji je njemu odbojan. Negde je zapisao da je pri pogledu na bračne krevete svojih roditelja skoro povraćao. Isuviše dobro zna lažnu fasadu malograđanskih brakova.

Kafka počinje da radi na *Procesu*, nastavlja dopisivanje i susrete s Felisom i posle raskida veridbe. On uvek ostaje u prijateljskim odnosima sa ženama s kojima ne zasniva brak iz sopstvenih razloga. Zato im iskreno želi sreću s drugim, pogodnijim čovekom. Ljubomora mu je strana jer ne oseća potrebu za fizičkim „posedovanjem“.

Dugo oseća veliku krivicu što je izneverio Felisina očekivanja. Iskreno se raduje kad se udaje i rađa dete. U tome je tragika i veličina njegovog izmučenog bića što, uprkos svemu, uvek druge stavlja ispred sebe, trpi bolest i sve svoje slabosti kao „gladne duhove“, vredno radi i ostavlja iza sebe delo da živi još dugo kao zagonetka koju je vredno odgonetati.

Tipično po njega, dok je obuzet Felisom Bauer, naročito kad veza postaje mučna, on nalazi olakšanje u novom odnosu. Sreće Gretu Bloh. Jedna sačuvana fotografija pokazuje lepu ženu dubokih tamnih očiju. Kafkina pisma njoj sačuvana su, međutim ni bliski prijatelji ne znaju za njeno postojanje, iako ju je Kafka pozvao da skupa živi s njim i Felisom kad se venčaju. Pristala je. U svome pismu Volfgangu Aleksandru Šokenu, porodičnom prijatelju, znatno docnije, 21. aprila 1940, Greta mu saopštava da je 1914. ostala u drugom stanju sa Kafkom i rodila muško dete, koje je usvojila jedna porodica iz Minhena. Mali je umro 1941, u sedmoj godini. Iako je Šokenu poverovao u tu priču, stručnjaci koji se bave Kafkinim životom (na primer Erih Heler) ne pridaju joj nikakve važnosti.

Greta je, kao prijatelj, bila upoznata sa svim mučnim detaljima Kafkine veze sa Felisom. Učestvovala je i u pregovorima o tome kako rešiti tu tešku situaciju povoljno po obe strane. Kafkina pisma i dnevници pokazuju veliku bliskost. Najčudniji deo je to što Kafka o trudnoći i tome detetu ništa nije znao. On, koji je toliko želeo da ima decu i patio verujući da za to nije sposoban.

U januaru 1919. Kafka sreće Juliju Vorizek, mladu devojkicu na oporavku u italijanskom Tirolu, ćerku obučara i domara sinagoge. Jednostavna, skromna i vesela, ubrzo mu postaje bliska bez smetnji i problema, na način na koji ni jedna druga žena nije. Nije obrazovana, ocenio je, ali je upoznata s Cionizmom. Napisao joj je da brak i decu smatra najvišim ciljem života, ali da zbog njegovih problema, neće biti moguć. Brzo su postali bliski i dragi jedno drugome, iako dugo ostaju na „vi“ i samo se drže za ruke. A onda, već u leto planiraju zaruke, a venčanje u novembru.

Kad je zaprosio Juliju, njeni roditelji su to shvatili kao čast ali je Kafkin otac napisao vulgarno i cinično pismo u kome je jasno i nedvojbeno (iako bez ikakvih objektivnih razloga) devojkicu ocrtao kao uličarku a Kafku kao poslednju budalu. Kafka je, međutim, u pismu Julijinoj udatoj sestri, delikatno objasnio razloge i potrebu da, zbog sopstvenih nedostataka a iz ljubavi, oslobodi Juliju da nađe sebi dostojnog čoveka

i osnuje porodicu kakvu zasluđuje. U suprotnom, njih dvoje mogu biti srećni i bez braka. Mora se priznati, bez izuzetka, sve „ostavljene“ devojke su shvatile situaciju i ostale prijateljski naklonjene Kafki. Njegova iskrenost i poštenje bili su očigledni svima koji su ga znali i on nije oko sebe stvarao neprijatelje. U tome je bio sušta suprotnost prirodi svoga oca koji, po svemu sudeći, nije ni o kome dobro mislio niti govorio.

O ljubavi je Kafka mislio i govorio s entuzijazmom, brak i oćinstvo smatrao ciljem života, ali je bio ubeđen da on ne mođe ni sa kim živeti u braku i sumnjao da bi mogao biti otac, čak ni dovoljno dobar partner. Imao je teškoća da ostvari blisku vezu i njegove ljubavi, i tri veridbe, bile su svedene na dugogodišnje dopisivanje i ćvrsto prijateljstvo. Ipak, pokušaji braka su se završavali njegovim povlaćenjem. Nije verovao da će dugo živeti niti da bi mogao pisati kad bi s nekim stalno živeo. Pa ipak, žene su mu verovale, i svojim materinskim instinktom želele su da žive s njim i brinu o njemu, ubeđene da bi mu olakšale bolest i izlećile ga. Ipak, svoje demone koji ga nisu ostavljali na miru, nesigurnost, strahovanja svih vrsta, i osećanje krivice, nosio je sam. U pismu ocu izjavljuje da je nesposoban za brak, ali mu ne objašnjava zašto. Nije očekivao da ga otac shvati, ali se ipak, sa svoje strane, trudio. Onoliko koliko je pokušavao, nikad ga nije zadovoljilo osećanje „pripadanja jedno drugome“ i krivio je samo sebe za nemogućnost duboke i prave braćne ljubavi. Koitus je smatrao prljanjem ljubavi i kaznom za sreću koju je donosila, a asketski naćin života jedinim rešenjem.

I Lav Nikolajević Tolstoj je mnogo razmišljao i pisao o toj temi. Obojica su verovali da su žene, kao pramajka Eva, zavodnice koje odvođe muškarca na pogrešan put. U 19. veku muškarcima je bilo dozvoljeno da budu seksualna bića, žene su bile krive za greh, zavodnice kao Eva ili Marija, ćiste i neporoćne, majke. Tolstoj je bio svestan te nepravedne dvojnosti, kao i Kafka. Obojica su traćili ženu prijatelja, s kojom bi mogli da razgovaraju o stvarima koje su im bile suštinski nedeljive od svakodnevnog života i rada. Kafka je imao samo jednu osobu koju je voleo jednostavno, ćisto i potpuno, svoju sestru Otlu. Njoj su namenjena najnećnija pisma koja je napisao.

U razgovoru s prijateljem Gustavom Januhom, pitao se šta je ljubav i uporedio je sa automobilom. I ljubav, kao i auto, ima par problema: vozaća, putnika i drum. Imao je izoštreno sećanje za sve oblike prljavštine, fizićke i duhovne (kao Nikola Tesla). Smatrao je da je u ljubavi ranjavanje obavezno i da se te rane nikada ne zacele, jer je prljavština uvek prisutna kad ljubav nije ćisto platonska. Razlićito od ostalih savremenika, Kafki kratke ljubavne veze nisu donosile osećanje olakšanja, zadovoljstva i blaženstva. U ćetrdesetim godinama pita sebe šta je uradio s

poklonom prirode, seksom. Ništa. Bio je, kako rezonuje, u gubitku. A mogao je olako biti pobednik.

Novinarica i feljtonista praćke *Tribune*, Milena Jesenska (1896-1944) je bila Kafkin prevodilac s nemaćkog na ćeški. Kafka je rođen u jevrejskoj porodici u ćeškoj. Nikada nije živeo u nemaćkoj sredini, ali mu je nemaćki bio maternji jezik i na njemu je pisao. ćeški mu je blići srcu, pa iz Mileninih pisama *oseća* da izbija i ono što ona ne kaće. Neizmerno je zahvalan i hvali njeno briljantno poznavanje oba jezika i prevod koji je doslovan ali umetnićki uspešan. Nije navikao da ga neko toliko dubinski shvata, pogotovu posle neuspešne veze sa Felisom Bauer. Sa Milenom prepiska ubrzo postaje ućestana i intimna, do opsesije.

Sreli su se prirodno jer su poznavali iste ljude. Već pri prvom susretu u kaću „Arko“ u Pragu, sa Maksom Brodom, Kurtom Volfom, njegovim izdavaćem, i Mileninim mućem Ernstom Polakom, dok su drugi bili obuzeti razgovorom, oni su bili van toga. Osetili su uzajamnu privlaćnost. U pismu, drugom posle tog susreta, Milena konstatuje koliko je Kafka mnogo primetio na njoj i uputio joj više lepih reći nego njen muć u toku celog braka. Priznaje da je njegov nehotićni dodir ruke prostrujao kroz njeno telo i celokupnu svest. Već tada, osetila je ne samo interesovanje nego i strast. Dva usamljenika su se sreli. Poćetak romantićne ljubavi.

U pismu, Milena se izvinjava što se ponaša nedolićno. Do tada, bila je verna muću, uprkos njegovih nevernosti koje ne prikriva. U kaću dovodi društvo u kome je i žena s kojom ima odnos, ali ih obe podjednako bezosećajno ostavlja i bez reći ide da spava. U prepisci između Milene i Kafke reć usamljenost odzvanja iz svega rećenog i nerećenog. Pored svih ljudi oko sebe bili su i ostali veliki usamljenici. „Samoća mi godi“, piće Milena. Samo njegova pisma je ćine srećnom, a kad su u poseti svi zajednićki prijatelji sem njega, za nju je prisutan samo on.

Na pismima nema ni mesta ni datuma. Kafka je uzdržaniji od Milene. Pita je o kaću u kojoj živi. Ona priznaje da je on prisutan u svemu što radi, bilo gde da je. Njena soba je puna boja, plavih i ćutih tonova, ostatak kaće je star, mraćan i turoban. Ne voli tu kaću, njen zatvor. Kiša stalno pada, a njoj vlaga škodi. Bolesna je, jede samo jabuke i pije ćaj. Bolesti se ne plaši jer je i bolest priblićava njemu (Tuberkuloza je u to vreme bila ćesta i neizlećiva bolest). On se nada da kod nje nije isto što i kod njega, već je imao krvoliptanja. Moli je da se više odmara i ne prevodi njegove knjige noću. Saopštila je da „noć pripada njemu“. Ona ga pita o verenici o kojoj svi stalno govore. Odgovara joj da se jedna udala i ima dete a druga „nema izgleda na brak“. Priznaje da je, ni sam ne zna zašto, upravo on, nepotrebno, insistirao na braku za koji nije bio spreman.

Kafka traži da čita Milenine priče i članke jer iskreno ceni njen talenat. Ona želi da s njim podeli sve što radi, ali je svesna koliko je nemilosrdno kritičan prema sopstvenoj literaturi. Nema tajne pred njim. Priznaje da se njeno zdravlje ne menja: ne izlazi iz kuće sem do pošte po njegovo pismo i da pošalje svoje. Svako kretanje je brzo umori. Stalno je u blagoj groznici, ali to ne kazuje lekaru da je ne „strpa u sanatorijum“. Prestala je da veruje u medicinu. Oboje žive od pisma do pisma.

Ponekad, iz njenih pisama govore mir i čvrstina, a ponekad, stvarna grozota. Ona zaključuje da je problem verovatno ipak u njoj, „jer kako bi jedna žena tako ubitačno mogla da se pretapa iz ličnosti u određnoj psihozi u ličnost potpuno druge psihoze?“ Psihijatri u Veleslavinu su postavili dijagnozu po kojoj je Milena vrsta melanholika koji uvek traga za sopstvenom nesrećom i koji ne bi smeo da živi sam. Tamo ju je smestio otac bez njene saglasnosti, jer nije verovao njenom mužu, Jevrejnu Ernstu Polaku, znatno starijem od nje. Ona ne može više da veruje ni jednome i zato joj je kuća u kojoj živi s mužem još hladnija od psihijatrove ordinacije. „Čovek može uvek da pobegne od kuće, ali ne može od sebe samog“. Nešto dalje kaže: „I pisanje je mučno kao život. Čim se davnašnja želja realizuje, iščezne žar.“

Kafka joj savetuje da bude negde „u bašti gde stoji spreman ligeštul, napola u hladu i otrpilik deset čaša mleka na domak ruke.“ Primio je njen prevod njegove priče „Čuvar grobnice“, i smatra da je izvanredan jer „ma kako bilo, to je u svakom slučaju sasvim loša priča“...“To što vi tu priču volite, daje joj neku vrednost“. Pismo potpisuje „Vaš Franc K.“ Divi se njenoj sposobnosti da pogodi šta je on želeo da izrazi, što ukazuje na njihovu duhovnu bliskost. Milena uzvraća divljenjem za njegovu literaturu i kaže da se on drži u senci, ali se nada da će njeni prevodi makar malo pokazati Česima koliko se mogu njime ponositi. „Prave vrednosti ne mogu biti omeđene jezikom“ na kome su pisane.

On javlja da već dve nedelje ne može da spava i da je otupeo za sve. Samokritički primećuje: kad bi neko pročitao njeno pismo, mislio bi da je on čovek koji pomera brda i planine a on nije ni prst pomerio (sem onaj kojim piše). Hrani se mlekom i finim stvarima i ne gleda pred sobom samo „čaj i jabuke“, kao ona. Za kritički kontrast sebi ukazuje na prilježan rad Dostojevskog, čiji je rukopis Grigorjev pokazao Njekrasovu, pa je Dostojevski tako prekonoc „otkriven“ kao „nada Rusije“ po rečima Njekrasova, a Dostojevski to od tada uvek pominjao kao svoj naj-srećniji dan.

Milenin odgovor na ovo pismo je kratko ali ispunjeno toplinom i podrškom na sve njegove sumnje i nagle promene raspoloženja. Kada mu se jednom obratila sa „ti“, on je moli da se to bar još jednom ponovi. Ne traži uvek, makar samo jednom. Počinju

da sanjaju košmarne snove jedno o drugom i razotkrivaju traume iz detinjstva. On kaže:

„Jedna osobenost nam je...zajednička: tako smo bojažljivi i strašljivi, skoro svako pismo je drugačije... puno strahovanja zbog prethodnog i više zbog odgovora...dovoljno je da jedno trepne...samo još jednu reč kaže, pa će drugo već zatvoriti vrata...Mučni nesporazumi...Vi se žalite na neka pisma...a upravo su to ona u kojima sam Vam bio tako blizak...Ja ne mogu istovremeno oslušivati strašne glasove unutrašnjeg bića i Vas, ali mogu slušati šta oni govore i to Vama poveravati, Vama kao nikome na svetu.“

Ona čezne da se nađu („Dođite, ja Vas čekam“: „Da me voliš bio bi ovde“), on brine da će je razočarati: „Ti za mene nisi žena, Ti si devojčice... neću se usuditi da ti pružim ruku, devojko, tu prljavu, nervoznu, kandžastu, nestaloženu, nesigurnu, vruće-hladnu ruku.“ Onda joj nudi brak, ali planira put zaobilazeći Beč. Njoj to, kao nikad pre, otvara oči. On izbegava susret. Plaši se života zajedno. Ona mu piše da želi da vlada sopstvenom sudbinom. Ne želi ljubav koja je kao mulj u koji se tone protiv sopstvene volje. Pokušava da mu pomogne da izađe iz sopstvenog vrtloga: „Kako bih volela, Franc, da Vas oslobodim sebe same“ i „Imam žarku želju da se brinem o Vama, da Vam udahnem snagu i volju za životom.“ On odgovara da ga usrećuju njena pisma u kojima je samosvesna i srećna. Ozbiljno ga plaše ona koja počinju „uzvikom“ a završavaju „ne znam kojom strahotom“. Istinski počinje da drhti i gleda gde da se sakrije. Ona „mora da ima veličanstvenu glavu Meduze, tako sevaju strahotne zmije oko njene glave“.

Ni Kafka ni Milena nisu bili zdravi: psiha im je pravila veće teškoće nego pluća. I toga su bili oboje svesni dok su jedno drugo upoznavali i otkrivali. U vreme prepiske (1920-1923) Kafka je živeo u Pragu, a Milena u Beču, gde je njen muž radio. Oboje su imali i finansijskih teškoća i briga. Ona je vrlo malo zarađivala na člancima i feljtonima u *Tribuni* i drugde, ali je sve snosila hrabro, kao deo života. Kafka je spolja imao lakši život, čak se stoga osećao krivim (smatrajući sve te krivice svojom „jevrejštinom“). Borio se (hamletovski) sa zebnjama i dilemama koje su ga fizički iscrpljivale do potpune nemoći da bilo šta trajno odluči i preduzme. Osećali su uzajamno divljenje, razumevanje i ljubav, živeli u teška vremena koja su vodila, i dovela, do nacističkog pogroma Jevreja. Kafka je pominjao taj strah u pismima, docnije, kada je ona bila spremna da ostavi muža, hrabrila ga da žive zajedno, i odlučno i nedvojbeno rekla Ernstu Polaku da voli Kafku. To je znatno otežalo stvari, ali Polak nije hteo da je napusti. Planirao je da se presele u Pariz. S njime je imala bar nekakvu sigurnost. Toga s Kafkom nije bilo.

I ova romantična ljubav nije imala srećan završetak. Kafka nije došao na Milenine pozive. Bio je sve bolesniji. Oni nikada nisu živeli zajedno. Milena je,

dvorila muža u bolesti, ali ga, na kraju, ipak ostavila. Franc Kafka je umro 1924. godine u sanatorijumu, a ona 1944. u koncentracionom logoru, u svojoj 48. godini. Ipak, i danas, oni su živi, jer su to svojim životom zaslužili i zato jer im mi odajemo poštovanje.

U skladu sa svojom filozofijom života i ljubavi, iako nije bila Jevrejka, Milena je posle Kafkine smrti svesno i dobrovoljno prihvatila jevrejsku zlu sudbinu, stavila žutu zvezdu na sebe, i završila u logoru Ravensbrik, posle Kafkine rane smrti, 1924. Nije napunio ni 41 godinu. Svi zajednički prijatelji, koji su primetili njihovu vezu, bili su protivni i smetali im koliko god su mogli. Svi su imali ili dovoljno ličnih interesa ili zloradosti i potrebe da ogovaraju i zabavljaju se na tuđ račun. Neko je čak otišao tako daleko da je, imitirajući njen rukopis, poslao svim prijateljima pisma u kojima je tako podlo prikazana da je to moralo da uništi svako saosećanje ili poštovanje prema njoj.

O Francu Kafki, pa i o njegovim ljubavima, dosta je pisano ali biće i dalje zanimljiv, jer je ostalo mnogo nedorečenog i nepoznatog. Njegova pisma Mileni Jesenskoj sva su sačuvana, upravo zbog Milenine nečuvane vernosti. Kako je tražio, predala ih je Maksu Brodu od koga je Kafka tražio da sve spali odmah posle njegove smrti. On nije spalio ništa, nego je zasnovao sopstvenu karijeru i slavu na objavljivanju Kafkine zaostavštine. To je poklon generacijama čitalaca.

Ipak, Milenina pisma Kafki uništena su. Ili izgubljena. Nema ih. Ali postoje izvanredno verno napisana pisma u zamenu za ona izgubljena. Taj literarni podvig napravila je Ana Šomlo (1935), srpsko-jevrejska novinarka, pisac i prevodilac, koja je dovoljno proučila književni rad Kafke i Milene, ušla u njihov odnos, srodila se s njim. Ta pisma su verodostojna i potpuno u duhu Mileninog intelekta, emocija i životne filozofije, naročito u pogledu ljubavi. Ana ima i dosta dodirnih tačaka s Milenom Jesenskom, obe veruju u romantičnu ljubav kao snagu jaču od smrti. Obe veruju (kao Volt Vitmen) da se istina i lepota nikada potpuno ne gube, kao ni ta pisma, vraćaju se u drugom obliku, ali se vraćaju, jer žive. Čuda postoje za one koji u njih veruju. Kakav bi bio svet bez idealista? Izuzetni ljudi su usamljeni jer su neshvaćeni. Zaljubljenici su srećni u svome svetu i zavidljivci to ne mogu da podnose. Prave im smetnje. Zašto je svet skoro uvek protiv ljubavi i ljubavnika koji su okrenuti sebi, a ne drugima, dakle ne smetaju svetu toliko koliko svet namerno smeta njima?

Iz plemenitog prkosa, o kome svedoči i njena knjiga-prvenac (*Žuti prkos*, docnije *Lea Štraser*), kao i njen celokupan život i rad, Ana Šomlo Ninić bravurozno je napisala 94 pisma kao odgovor na Kafkina. Omogućila je generacijama čitalaca da toliko uživaju, da sasvim zaborave da ih nije pisala Milena. Ta pisma bi i Milena Jesenska s osmehom prihva-

tila. O prepisci Ana je napisala dve knjige: roman *Milenina pisma Kafki* (Književna zajednica Novoga Sada, 1991) i *Bila sam tvoje more*, prepiska Franca Kafke i Milene Jesenske (Beograd. Pešić i sinovi, 2005).

U svome iscrpnom razgovoru sa Anom Šomlo, Slavica Garonja Radovanac konstatuje da te knjige nisu dobile zasluženu pažnju, iako autorku stavljaju među ugledne evropske žene romanopisce („Ka evropskom romanu“ za „Školski čas“ februar-mart 2011)

O sudbini Kafkinih i Mileninih pisama mogao bi se napisati odličan detektivski roman, ili još bolje, šeks-pirovska tragedija, jer su tu delale snažne sile i konflikti interesa, ličnih i nadličnih; ljubavi i samopregora nasuprot sujeti, zavisti, zlonamernosti i, kao obično, prevare. Još jednom, ljudska priroda razotkrila se u svom najboljem i najgorem vidu.

Posle prekida prepiske sa Milenom Jesenskom, Kafkino zdravlje je naglo opadalo. Ona je napisala osam pisama da se raspita za njegovo zdravlje. Ta pisma su sačuvana. Poslednju godinu života Kafka je proveo sa mladom Jevrejkom Dorom Diamant.

Njih dvoje su se sreli u leto 1923. u baltičkom letovalištu Miric. Rođena je u Poljskoj, 4. marta 1896 ili 98, u hasidskoj porodici uspešnog sitnog biznismena. Majku je izgubila rano, 1912, pa je ona podizala desetoro braće i sestara. Otac se ponovo oženio a Dora je napustila kuću i radila kao vaspitačica s decom predškolskog uzrasta, zatim kao učiteljica u sirotištu. Imala je 25 godina kad je sreća Kafku. Njemu je bilo 40. Njeni podaci o godini rođenja su različiti. Neki veruju da nije želela da otkrije svoju pravu starost, s obzirom da su žene u tim godinama bile ili udate ili smatrane usedelicama. Toga leta bila je odgovorna za kuhinju dečje kolonije berlinskih Jevreja u Miricu. Franc Kafka je zapisao da ga je impresionirala skromnošću i nevinošću udruženom sa zrelošću. Ona je izjavila da je odmah osetila da taj izuzetan čovek „nešto očekuje od nje“. Buknula je snažna privlačnost, prijateljstvo i intimnost, kao da su osećali da im ne ostaje mnogo vremena. Maks Brod svedoči da je samo u to vremeo video svog prijatelja mirnog i srećnog, iako teško bolesnog i siromašnog. Brod je inače bio snažan i neprikriiven protivnik Kafkine veze sa Milenom Jesenskom.

Ostalo je zapisano Dorino mišljenje da su posle ratne katastrofe 1914-1918. svi počeli da očekuju spas sa Istoka, ali je ona otuda pobegla, očekujući više svetlosti na Zapadu. Ubrzo se razočarala i u Zapad, sagledavši nemir Evropejaca. Nešto im je nedostajalo, primetila je. Zaključila je da su ljudi na Istoku možda manje „elegantni“ u društvenom ophođenju, ali da imaju osnovno osećanje jedinstva čoveka i prirode, stvaranja. Pri prvom susretu sa Kafkom, zaključila je da je on sve ono što je očekivala da čovek treba da bude.

Dora je znala hebrejski i to je ojačalo njihovu bliskost. Čitali su zajedno biblijske tekstove na hebrejskom. Bila su to hladna i gladna vremena u Berlinu, i u celom svetu. Da bi olakšali egzistenciju, prirodno, živeli su zajedno i Dora je vodila brigu o domaćinstvu. Posećivao ih je mali broj vernih prijatelja: Kafkina sestra Otila, za koju je jedino osećao čistu i nepomućenu ljubav i bliskost i Maks Brod, kome je verovao i ostavio mu u amanet da spali sve što ostane od rukopisa posle njegove smrti. To je tražio i od Dore. Živeli su kao siromasi u malom, hladnom i mračnom stanu. Sve je bilo preskupo i nedostižno sem snova i planova. Planirali su brak. Kafka je pričao Brodu da će s Dorom otići u Palestinu. Otvoriće restoran, ona će kuvati a on biti kelner. Dora se nije udala za njega. On je ostao neženja (naslov njegove priče), iako je pismeno zatražio Dorinu ruku od njenog oca, a konsultovani rabin odlučio da Kafka nije pogodan, jer je nedovoljno aktivan kao Jevrej. Za brak nije ni bilo vremena.

Kafkino zdravlje se brzo topilo: groznica, visoke temperature, nesаница, tuberkuloza grla. Jedva je govorio. Umesto toga, pisao je male papiriće s neophodnim kratkim tekstom. Prebačen je u univerzitetski sanatorijum u Beču. Student medicine Klopštok i Dora bili su kraj njega do kraja, 3. juna 1924. Samo oni su bili tu u trenutku smrti. Umro je na Dorinim rukama, po sopstvenoj želji.

Na sahrani je bilo stotinak ljudi. Dora se bacila na grob plaćući glasno, bolno, kao iskonska narikača. Kafkine roditelje to je zgađilo. Nisu joj posvetili pažnju, kao da nikada nije ni postojala. Ni Dora, kao ni Brod, nije poslušala Kafku. U nje je bilo mnogo pisama i Kafkinih beležnica. Nije ih spalila. Nosila ih je iz mesta u mesto u potucanjima posle njegove smrti. Odbila je da ih da Maksu Brodu i dugo ih čuvala. Onda je sve nestalo posle upada Gestapoa u njenu kuću, 1933.

Dora je imala bogat, pustolovan život posle Kafkine smrti. Udala se. Rodila ćerku koja je rasla slušajući majčine žalopojke što nije rodila dete s Kafkom pa da ga ceo svet vidi i zna. Dora je, u nekim situacijama, čak počela da dodaje prezime Kafka uz svoje. Pohtala je, redovno i vrlo marljivo, glumačku školu. Kafka joj je bio ukazao na to da ima snažan dramski talenat. Udala se za urednika komunističkog lista i postala i sama član Komunističke partije. Vrlo vešto se snalazila da preživi sama s detetom u nacističkim pogromima i teškim ratnim uslovima. Postoji, kod nekih, teorija da je možda prihvatila da bude špijunka, da bi joj dozvolili da pobegne preko granice. Živela je u Londonu. Njena imenjakinja, Ketii Diamant, u Americi, 2003, objavila je knjigu: *Kafkina poslednja ljubav* i danas radi aktivno na Projektu Franc Kafka, u San Dijegu, Kalifornija.

Zanimljivo je da je Kafka, pri svakoj ljubavi, u strahu od prevelike bliskosti s jednom ženom, uvek

iznalazio još jednu prijateljicu ili makar samo kratku ćulnu epizodu. Od toga se uvek gadio i stideo, nepoštedan prema sebi u svemu pa i u kritici svojih rukopisa. Svega je bio svestan, stalno sebe analizirao i o tome pisao. Njega je intimnost i privlačila i odbijala. Pri tome se uvek žalio da nikada nije osenio blisko i prirodno potpuno pripadanje i stapanje sa ženom koju voli. Iz Mileninog pisma saznajemo da jeste, jednom, u šumi, spontano. Ona je očekivala da ga to ohrabri, ali po svemu sudeći to ga je još više zaplašilo. Odnos sa Dorom nije imao tu dimenziju. Ponašali su se kao bezbrižna deca, srećni usred nemaštine, gladi, hladnoće i galopirajuće bolesti. Kao da nisu bili svesni sveta koji srlja u istorijski slom.

Kafka je umro na rukama Dore Dimant u sanatorijumu Kliriling kod Klosterneburga (Austrija). Zato je smatraju njegovom poslednjom ljubavi. Ona i Maks Brod znaju ono što za nas ostaje tajna. Milena je postupila po Kafkinoj želji i predala Brodu Kafkina pisma i sve što je imala, a Brod je postepeno objavio sve što je imao od Kafke i sopstvenu knjigu Kafkine biografije. Poštovaocima Kafkinog dela ostaje da osećaju zahvalnost za tu prijateljsku izdaju koja je skrenula svetlost pozornice na njegovu ličnost a, docnije, i na Doru, daleko iznad mere koju bi sami zaslužili. Nikad se ne zna šta je dobro a šta loše do kraja priče. Zato je Šekspir rekao *Sve je dobro što se dobro svrši*. Nije stvar u tome šta imamo nego šta s tim uradimo. Istorija pokazuje da uvek imamo dovoljno, ali to niti vidimo, niti shvatamo, niti korisno upotrebimo. Život teče dalje. Istorija se ponavlja. Svaka učionica ima dobre i loše dake.

Za razliku od Broda, Milena nije tražila niti imala nikakve koristi od Kafke. Samo je želela da žive zajedno, jer je verovala da ga svojom ljubavlju može izlečiti. U to je verovala i Dora Dimant, jer je s njom, po rečima Broda, bio srećan kakvog ga Brod nikada ranije nije video. Romantična ljubav ima tragičan kraj u ovom životu, ali ima tu snagu da svoje poklonike prevede u onaj drugi svet u kome su zajedno. U to je Milena verovala i to dokazala za sve „neverne Tome“ ovoga sveta. Kafkina prepiska je vredan dokumenat o njegovim intimnim mislima i osećanjima u tim poslednjim godinama pred smrt. A Milenina pisma Ane Šomlo su jedino što nam je ostalo umesto Mileninih izgubljenih. Gest Ane Šomlo je značajan gest jedne prave poštovateljke umetnosti, pravde i ljubavi. Šta bi čovečanstvo bez ideala i idealista?

Sonji Tolstoj je bilo zabranjeno da bude prisutna umiranju njenoga supruga Lava Tolstoja po njegovoj izričitoj želji i naredbi, verovatno stoga što je posle vrlo strasne i često mučne ljubavi i braka, želeo bar da umre mirno. Ostavio je brojne knjige u kojima detaljno, na bezbroj mesta, tretira temu romantične ljubavi, porodične i bračne ljubavi, prijateljstva, ljubomore, čak i ubistva, preljube i celibata. Zaista,

ništa što je ljudsko nije mu bilo tuđe. I Franc Kafka je imao burne veze sa suprotnim polom.

Kafkina zaostavština vredna je čitanja i prečitavanja. Mnogobrojna pitanja o njegovom životu ostaju otvorena za svakog čitoca pojedinačno, kao lavirint u kome tragajući za Kafkom iznalazimo i sebe. Jer, ništa što je ljudsko, ne sme nam biti tuđe.

Literatura

Ana Šomlo: *Žuti prkos*. Roman. Indić, Beograd, 2004.

Ana Šomlo: *Lea Štraser*. Roman. Slobodan Mašić. Beograd, 1980.

Ana Šomlo: *Milenina pisma Kafki*. Književna zajednica. Novi Sad. 1988.

Ana Šomlo: *Bila sam tvoje more*. Prepiska Franca Kafke i Milene Jesenske. Pešić i sinovi, Beograd, 2005.

Nahum Norbert Glatcer: *Ljubavi Franca Kafke*. Njujork, 1986.

Milenina pisma Kafki

Bila sam tvoje more

Natalija Ludoški

Gorka povest stvorenja uistinu suvišna

Nenad Mitrov: Dnevnik

1914–1917, 1937–1940

Priredili Dragana V. Todoreskov i

Ognjen Karanović

Gradska biblioteka Novi Sad 2014.

Novosadska Gradska biblioteka objavila je u ediciji "Novosadski manuskript" još jednu vrednu knjigu. Reč je o *Dnevniku* pesnika Nenada Mitrova (1896–1941). Autor pesničkih zbirki *Dve duše* (Novi Sad, 1927), *Kroz klance i jadikovce* (Zagreb, 1928) i knjige *Tri prema jedan za poeziju* objavljene u koautorstvu sa Žarkom Vasiljevićem, Mladenom Leskocem i Dušanom Mikićem (Novi Sad, 1934), do danas je bezmalo pao u zaborav. Do skora su relevantni, savremeni izvori o njemu bili jedino ogled Radomira Konstantinovića objavljen u knjizi *Biće i jezik* i stihovi u *Antologiji srpskog avangardnog pesništva* Gojka Tešića.

Unazad nekoliko godina vidljive napore da reafirmiše delo Nenada Mitrova učinila je književna istoričarka Dragana V. Todoreskov. Najpre priređujući celokupan opus ovog međuratnog moderniste – *Pozno bilje* (Beograd, 2013), a potom, u saradnji s Ognjenom Karanovićem, i pesnikov *Dnevnik* sačuvan u fondu Rukopisnog odeljenja Matice srpske. Osim dnevničkih beležaka, u knjizi su štampana i Mitrovljeva pisma s kraja tridesetih godina čiji su adresati Slava Kos i Svetislav Marić, predgovor i hronologija života.

Šta valja znati o Nenadu Mitrovu, njegovoj "spoljašnjoj" biografiji kako bismo kao čitaoci uronili u košmaru intimu tog sabrata Leopardijevog, pesnika grbavca, onog koji neće prestati da živi i piše pod teretom strašne guje na hrbatu? Alfred Rozencvajg (Alfred Rosenzweig), kako je glasilo njegovo građansko ime, rođen je u jevrejskoj lekarskoj porodici u Vukovaru. Od detinjstva okrenut književnosti. Prve radove štampao je 1909. u zagrebačkom časopisu *Pobratim*. Gimnaziju je pohađao u Sremskoj Mitrovici i Zagrebu. Studirao je čistu filozofiju i filologiju u Zagrebu i Gracu. Od 1920. prelazi s majkom u Novi Sad i zapošljava se kao službenik. Njegovi stihovi publikovani su u mnogim književnim časopisima, počev od *Letopisa Matice srpske* i *Srpskog književnog glasnika*, preko nemačkih i mađarskih časopisa u Vojvodini, do hrvatske periodike. O njegovoj poeziji pisali su autori poput

Gustava Krkleca, Vladimira Velmar-Jankovića, Krešimira Georgijevića, Vida Latkovića.

Po okupaciji, aprila 1941. otpušten je iz službe. Jevrejini, zabunom uhapšen u hajci na mladog studenta, pesnika Viktora Rozencvajga, svog sinovca, izložen je policijskom progonu i torturi. Posle trećeg saslušanja u kom je od njega zahtevano da denuncira novosadske intelektualce iz krugova u kojima se kreće, izvršio je samoubistvo 7. juna 1941. godine.

Poliglota i erudita, osim nemačkog i mađarskog, "radi Leopardija naučio italijanski, radi Bodlera francuski, sav bio utonuo u antičku poeziju i, kao valjda niko kod nas, predao se bio izučavanju budističke filozofije i pesništva", kazuje u portretskom eseju "Sećanje na Nenada Mitrova", njegov prijatelj Mladen Leskovic, koji će uz to tvrditi da od Mitrova boljeg, bezazalnijeg i ljubavnijeg čoveka nije znao. Zaista, osim fizičkim hendikepom, intelektualnošću i pesničkom vokacijom, Mitrovljev život obeležen je i snažnom i neutaženom ljubavničkom čežnjom. O tim ženama i ljubavima, i mnogo čemu drugom važnom za razumevanje i čoveka i stvaraoča svedoče dnevničke ispovesti.

Dnevnik Nenada Mitrova sadrži dve celine. Prvu, obimniju, predstavljaju zapisi nastajali od novembra 1914. do septembra 1917. godine, pisani ijkavicom, latiničnim pismom; drugu, svedeniju, fragmenti datirani od maja 1937. do juna 1940. godine, ekavskim izgovorom, ćirilicom. (Priredivači celokupan tekst svode na ćirilicu.) Već od prvih stranica Mitrovljev *Dnevnik* priziva u sećanje beleške jednog drugog stvaraoča i stradnika – Branka Lazarevića i njegov *Dnevnik jednoga nikoga*. Osećaj uzaludnosti, odbačenosti i suvišnosti, sudbinske ukletosti, te krajnji pesimizam, uslovljen kako psihičkom teskobom tako i ratnom stvarnošću, te pitanja sublimacije kroz stvaralaštvo, seksualnost i suicid, esejistički pasaji o književnoj i filozofskoj lektiri, teme su obojice usamljenika koji, nemajući sabesednika, svoj jad izlivaju na hartiju. Lazarević to čini već vremešan, ostavši bez porodice, svodeći životni bilans, iz pozicije renegata u komunističkoj Jugoslaviji; Mitrov kao mladić koji bolno-introspektivno istražuje sopstvo i oprezno opipava životnu stazu.

Godine njegovog odrastanja i zrenja, buđenja seksualnosti, grozničavo traganje za profesionalnim putem, poklapaju se s godinama Prvog svetskog rata. Mitrovljevom ego-haosu korespondentna je socijalna destrukcija. Tako ovaj *Dnevnik* sadrži izuzetno vredan hroničarski sloj u kojem je ratna kataklizma data kroz optiku ličnosti visoko izgrađenih etičkih i humanističkih standarda. Jedna posebna tema mogla bi biti opservacija rata iz ugla austrijskog podanika kog je bolest poštedela vojničke uniforme i fronta, a koji iz pozadine rezonuje o besmislu ratne mašinerije, ulozi crkve, rušenju svih civilizacijskih tekovina. Reč je o uvidima mladića koji bez nacionalne ostrašćenosti

sagleda stvarnost. U tom smislu začuđujuće je afirmativna slika Srba u čije će zatočeništvo dospeti Mitrovljev brat, Viktor Rozencvajg, austrijski vojnik, gotovo srbofilstvo mladog dnevničara.

Mitrov, tih ratnih godina preispituje sebe i u smislu pripadanja: "...na meni leži teret poroda i ambijenta, kojemu se ne mogu uvijek odrvati. Bez obzira na to, što sam židov (i s pitanjem mogega odnosa prema židovstvu još nijesam načistu), u prvome redu ovo je od važnosti: otac je zapravo Nijemac, a majka Mađarica. Koliko se sjećam, i prvi moj odgoj zbivao se njemačkim jezikom. Hrvatski sam učio u drugovanju sa svojim vršnjacima, a zatim sustavno u školi [...] Ali to ne može zadovoljiti mene, koji bih htio, da se zovem i budem pjesnikom hrvatskim [...] Katkad – moram priznati – kad sam u zgodnome ugođaju, čini mi se, da opet ćutim samo hrvatski, i samo u tome jeziku da mislim, i onda (ako nije puka tlapnja) polaze mi za rukom pjesme hrvatske, čiste, lijepe. Ali veoma rijetko!" Nemilosrdan je Mitrov u oceni kolektivne psihologije Nemaca: "Neka tko porekne da su Nijemci megalomani. Šta će njima mir, ako ne donese lijepih zemalja? Šta sporazum, ako njima ne bude priznato gospodstvo nad krugom zemaljskim? Molim, oni su 'prvi' kulturni narod! Prije bih nasmogao simpatije za najsirovije Zulu kafre na dalekom jugu Afrike, no za one koji se službeno zovu 'narod njemački'," beleži Mitrov marta 1916.

Izuzetno introspektivan, dvadesetogodišnji mladić zapaža i vešto artikuliše faustovski dualitet u sebi: "Uopće u mogega su bića dvije polovine: jedna poštena, plemenitih nagona, željna visokih pobuda, koja prezire sve, što je zamazano kalom zemaljskim, a druga čini sve protivno onoj." Razdire ga i onespokojava snažna seksualna glad koja ne može biti utažena. Pita se: "Je li možda tko već žalio, što se nije rodio eunuhom? [...] Je li možda općenito pravilo, da putenost raste u upravnom razmjeru s nesrećom, bilo u životu pojedinačnome, bilo u zajednici?"

Iz autorefleksije proističu i autopoetički uvidi: "...bit moje duše jest bol i samo one pjesme, koje izviru iz ove česti jesu istinski moje, kost mojih kostiju, krv moje krvi, meso mogega mesa". Navodi Mitrov i samodijagnozu: "Morbis vitae [...] Ja bolujem sa života i dokle god mi ovaj ne iščezne, dotle neću ozdraviti. Inače se zove i taedium vitae." Suicidalne misli lajtmotivski se provlače kroz *Dnevnik*. Samoubistvo, na koje pomišlja još od puberteta, Mitrovljev je usud. "Upravo bih volio da futuristički iskalim srđbu svoju na sebi." (Kao muzička fraza, nad stranicama *Dnevnika* nadvija se arija *Tužna je nedelja*.)

I dok su stranice prve dnevničke celine visoko literarizovane, te kod čitoca prizivaju sećanja na mnoštvo paradigmatičnih književnih figura (Beržeraka, Fausta, Vertera, neumoljive dame...), drugi deo *Dnevnika* tematski je homogeniji, značenjski

oskudniji, literarno manje vredan. Nekadašnja mladićka opsesija Marijom Aleksandrovnom, čini se neznatnom u poređenju s mnogo intenzivnijom fiksiranosti za novu, ponovo nedostiznu, jer udatu ženu, muzu, glumicu Slavu Kos, kojoj će četrdesetogodišnji pesnik posvetiti pesnički ciklus *Knjiga za Elinor*.

Konačno obelodanjen, *Dnevnik* Nenada Mitrova nezaobilazan je kulturno i književnoistorijski izvor, ali i zanimljivo štivo za čitalačku publiku izgrađenog ukusa.

Društvo književnika Vojvodine

Miljan Vitomirović

Put u zemlju predaka *Ukrajina iz drugog ugla*

Prelepa priroda, mnogo siromašnih i veliki jaz sa bogatim pojedincima, zemlja u kojoj vreme kao da je stalo dok agresivni zapadni marketing odudara kao šampanjac uz boršč. To je Ukrajina mojim očima.

Slagao bih ako kažem da sam bio u Ukrajini. Da bi se shvatila veličina ove zemlje u geografskom i metafizičkom smislu, kažu, mora da se obiđe od Užgoroda, na granici sa Slovačkom, do krajnjeg istoka i Luganska za koji smo, na žalost, čuli zbog građanskog rata. Ali i od severnog Pripjata, preko Dnjepra, do

Crnog mora, da ne pominjemo Kijev. Ja za to nisam imao vremena, ali ni nameru. Moj je cilj bilo malena varoš Vižnjic u Istočnim Karpaticima. A u Bukovinu sam, sa nekolicinom prijatelja, stigao preko Zakarpatja i Galicije.

Ukrajina vas “udari” na samom prelasku granice sa Mađarskom. Scenografija je kao iz filmova o hladnom ratu. Ispred kockaste betonske građevine najpre vojnik popisuje brojno stanje, zatim svi mora da napuste vozilo kako bi ih strogi policajac pažljivo odmerio. Carinik pregleda prtljajnik i pomalo razočarano nas propušta. Ipak, za slučaj nepotrebnog zadržavanja i previše pitanja, imali smo spremne čokoladu, vino i 10 evra. I pre polaska neki su me prijatelji upozorili da je korupcija u Ukrajini u razmerama koje čak i ja koji sam odrastao uz Bugarsku granicu i kao mladić aktivno posmatrao šverc-komerc devedesetih u vreme sankcija, teško mogu da zamislim. U tom smislu, kada krenete u Ukrajinu najbolje je da nosite valutu u sitnim apoenima. Inače, evro se menja za nešto više od 25 grivni, a za stotinu ili dve možete i gvozdena vrata otvoriti.

U Zakarpatje, odakle su u Vojvodinu došli Rusini, zakoračili smo u Mukačevu. Prolazeći pored dvorca “Palanok” shvatite da ulazite u zemlju bogate istorije prepune vojevanja, baš kao što je i srpska. Put nas dalje vodi kroz prelepe i pitome predele, pored jezera, ali i nebrojenih crkava sa sjajnim krovnim oplatama koje su meni bile veoma nalik na ruske pravoslavne, na šta su se naši domaćini kasnije malo “uvredili”, ali ne toliko da votka naiskap sa šnitovima potpuno bele slanine i belim lukom, nije mogla da ih natera da mi oproste. Drugačije sam zamišljao Karpate, sa ostrim, stenovitim vrhovima. Umesto toga dočekali su nas divno zeleni blagi obronci. Ogladneli usled opijajuće lepote, ali i umorni posle šest sati vožnje od Novog Sada, na polovini puta smo svratili u Motel-restoran “Šalet” na reci Latorici. Zbog jedinstvenog ambijenta sa terasom nadvijenom nad rekam pomislili smo da je skupo, ali otvorivši meni bili smo prijatno iznenađeni cenama. Najskuplje jelo košta 60 grivni, ili nešto više od dva evra. Iako se u kuhinji tog kraja mnogo koriste gljive, naravno većinom šumske, nisam propustio priliku da prvi put probam boršč o kojem sam uglavnom slušao kao o jelu siromašnih ruskih seljaka. Naprotiv, doneli su mi jedno ukusno i bogato jelo. Nastavili smo sa šašljikom i odličnim gruzijskim vinom, osim vozača koji je pomalo zavidno rekao da su sremska bolja. Morate probati i banuš s'čvarkami. To je zapravo palenta sa sirom i prženom slaninom. A ako ste bili u Istočnoj Srbiji i čuli vurma i brnza kao nazive za sireve, budite sigurni da ćete ih čuti i u Zakarpatju. Malo mi je smetalo što je u svemu bilo mirođije. Mnogo mirođije.

Moji prijatelji imali su posla u Kalušu, gradu od 65 hiljada stanovnika u Ivano-Frankivskoj oblasti. U nekadašnjem Sovjetskom Savezu bio je poznat po

hemijsko-metalurškom kombinatu u kojem je, kažu, radilo 15 hiljada ljudi, a učestvovao je sa 5 odsto dohotka cele komunističke države. Kada prolazite pored tog napuštenog kompleksa avetinjskih zgrada, među kojima se sada, tvrde ekolozi, skladišti hemijski otpad, neizostavno se podsetite novog svetskog potretka u kome Ukrajina, baš kao i Srbija, nikako da nađe svoje mesto.

Među sivim zgradama pojavljuju se bilbordi sa nama poznatim zapadnim brendovima, ali sam se posle saznanja o životnom standardu pitao ko su konzumenti tih proizvoda liberalnog kapitalizma. Radnik u kompaniji stranih investitora u Ukrajini ima 100 evra platu, inženjer zarađuje nešto više od 200, a direktor 500 evra. Doduše, sve je mnogo jeftinije nego u Srbiji, ali ne toliko da se izbriše onaj utisak "dobro je, ima i gorih od nas".

Naša "baza" bio je hotel Čornogora, dopadljivo zdanje na periferiji grada, gde smo i pored kičasto uređenih soba, restorana i dvorišta osetili više gostoprimitstva nego u našoj bratskoj, susednoj državi istog naziva. Bili smo, dakle, u Galiciji. Regionu u kome su se vekovima mešali razni uticaji, a Poljaci dugo bili nezvani gosti, poput Turaka na Balkanu. Inače, u jednom selu blizu grada Ivano-Frankivska koji ima nešto više od 200 hiljada ljudi i centar, rođen je Stepan Bandera. Za neke kontroverzna ličnost, a za većinu Ukrajinaca, kao i po odluci države 2010. godine, nacionalni heroj. Bandera je bio vođa nacionalnog pokreta za nezavisnost koji je u vreme Drugog svetskog rata saradivao sa nacistima. Njegovi sledbenici, banderosi, najčeće uporište imali su baš u tom zapadnom delu Ukrajine gde su ih još dugo posle rata proganjale sovjetske vlasti. Zvuči poznato? Samog Stepana Banderu KGB je likvidirao 1959. u Minhenu.

Ostavivši prijatelje njihovim poslovnim obavezama, narednog dana krenuo sam u Bukovinu. Zemlja u kojoj su živeli moji preci ime je dobila po bukvama i nepreglednim šumama. Skrenuvši sa magistrale koja vodi ka Kijevu, put je prestao to da bude. Dobro, možda sam malo strog, ali lokalni putevi su zaista u užasnom stanju, negde čak i nema asfalta. Međutim, radi se na mnogim deonicama jer, objasnio mi je Saša koga su ljubazni domaćini poslali sa mnom kao vodiča i prevodioca, jedan od poznatih ukrajinskih tajkuna ulaže u banje i zimske centre tog kraja. Prolazeći kroz živopisna sela imao sam utisak da je vreme stalo. Ista su, kažu, vekovima, a tek nešto mlađe su Lade koje voze meštani. Nešto više od stotinu kilometara putovanja trajalo je čitavu večnost. Tek u Košivu je malo življe, ima radnji i kafića, kao i banaka, ako ustreba zameniti evre. Saša je svratio do dede po travaricu od domaće votke koja se pravi od starog hleba i šećera i nastavili smo ka Vižnjicu udaljenom tek desetak kilometara. Uzbudjenje je u meni raslo, a emocije su me preplavile kada smo

preko mosta na reci Čeremoš iz Galicije ušli u Bukovinu. Odatle do prvih kuća ima nekoliko stotina metara, ali sam zamolio da stanemo kako bih dobro zapamtio prizor te velike reke, u proleće kada odnosi sneg sa Karpata još veće i divlje, i zamišljao kako su po obalama hodali i u plićacima se kao deca prskali i igrali pradedu sa braćom i sestrama.

Vižnjic je lepa varošica u kojoj danas živi četiri hiljade ljudi, od čega tek nekoliko jevrejskih porodica. A krajem XIX i početkom XX veka tamo je bilo gotovo šest hiljada stanovnika, a 5.000 su bili Jevreji. Među tim doseljenicima iz svih delova Austrougarske imperije koja je tada rešila da ubrzano industrijalizuje Bukovinu dodelivši joj određenu autonomiju, bio je i Mikael Kliper koji je oženio Rezi Kauderer. Ubrzo je svet u tom gradiću ugledao i moj pradedu, Žigmund.

U centru, pred jedinom obnovljenom sinagogom, dočekao nas je Oleksandr Mihailovič Taušer, predsednik malene jevrejske zajednice i odmah mi je ispričao da je u vreme procvata u Vižnjicu, koji je vrveo od života i rada, bilo 11 jevrejskih bogomolja. Kada je na mom licu video izraz čuđenja, objasnio mi je da se svako molio u svojoj, pa su tako sinagogu imali bogati, kao i običan svet, rudari, trgovci, drvoseče i ostali esnaf, ali i siromašni. U kojoj li su kući živeli moji preci, pitao sam se. Bilo je to nemoguće saznati, ali mi je penzionisani ginekolog, gospodin Taušer, pokazao jednu od tradicionalnih u kojoj, naime, nema pravih uglova. Ako je ulični zid, na primer, imao tri metra dužine, zadnja strana kuće bila bi duga recimo tri i po metra. Poveo nas je domaćin i do mesta gde je nekada bila glavna sinagoga, srušena da bi ukrajinska komunistička vlast podigla mlekaru, kao i do kuća vižnjickih rabina, u kojima su rukovodioci nekada živeli, pa su oronule tek posle pada komunizma.

Pošto ne znam gde su sahranjeni Mikael i Rezi, zamolio sam Taušera da potražimo među arhivom nešto od dokumenata. Tada sam, nažalost, saznao da je usled borbi u Prvom, kasnijeg prisajedinjenja Rumuniji i dešavanja u Drugom svetskom ratu, većina arhivske građe izgubljena i da možda nečega ima u obližnjem Černivcu kao bukovinskom administrativnom centru ili u Bukureštu. Obećao je Oleksandr da će pokušati da pronađe podatke u Černivcu, ali da će to sigurno koštati koju stotinu grivni zbog velikog truda koji će u to uložiti arhivski službenici. Pristao sam, naravno.

Veliko jevrejsko groblje ostavilo je na mene neodređen utisak poštovanja, tuge i radosti. Među nepreglednim spomenicima, zaraslim u travu, pokušao sam da zamislim grobove svojih predaka. Pronaći ih bilo je nemoguće, sve da su i bili tamo. Natpisi na hebrejskom nemaju prezimena, već lična imena sa naznakom čiji je pokojnik sin, ili ćerka, i opisom šta je pokojnik radio i kako je živeo. A sa Mikaelom i Rezi završava se moje poznavanje porodičnog stabla.

Jedini uređen deo groblja bilo je mesto na kojem počivaju šestorica hasidskih rabina iz dinastije Hager, sve sa osnivačem Menahemom Mendelom. Oni su ime Vižnjica raširili planetom i danas je to mesto hodočašća za ortodoksne haside iz celog sveta. Taušer se pomolio, ja sam se u tišini podsetio na sve moje stradale u Holokaustu, a onda smo pošli na jedno lepše mesto.

Vreo junski dan bio je kao stvoren za kupanje, ali osim što nismo bili opremljeni, nije Taušer ni želeo da nam pokaže rečicu Viženjku kao mesto gde meštani traže spas od vrućine. Zaista nas je dočekala slika mnogo dece koja su se brčkala u plićacima i nešto malo starijih koji su skakali u metar dubok bazen nastao improvizovanom branom. To je bilo mesto, objasnio nam je, ritualnog kupanja ili mikve, drevne jevrejske tradicije koju su hasidi u Vižnjicu očuvali.

Pitao sam domaćina kuda su i kako svi ti ljudi nestali. Loše vesti sa istoka o pogromima, a zatim i ratni vihori, od 1918. do 1941. razvejali su ih širom Evrope, do Palestine, baš kao što su i moje pretke. Zanimljivo je, međutim, da oni koji su ostali nisu masovno stradali zahvaljujući rumunskom pravniku i gradonačelniku Černivca u vreme Drugog svetskog rata. Bio je to Trajan Popovici, koji je od rumunskog diktatora Antoneskua izdejstvovao da početna kvota za ostanak u gradu od 200 Jevreja bude povećana na 20 hiljada ljudi. Na taj način im je spasao živote i upisan je u knjigu pravедnika izraelskog muzeja Jad Vašem. Mnogi od njih su se posle rata iselili u Izrael, neki potomci žive u Evropi ili u Americi, a paradoks je da su oni koji su otišli ranije nestali u logorima smrti u Poljskoj, Nemačkoj, Ukrajini, pa i u Srbiji. Među njima i gotovo sva Mikaelova i Rezina deca i potomci. Mi koji smo ostali pokušavamo da sastavimo razbijene komade porodičnog nasleđa i sačuvamo uspomene.

Više od šest sati u Vižnjicu nije mi bilo dovoljno kako bih u sebe upio dovoljnu dozu Bukovine, ali bilo je vreme za povratak. Pred mostom sam zamolio saputnike da stanemo na trenutak. Sišao sam do obale Čeremoša i pokupio nekoliko oblutaka. Da u domovinu ponese deo zemlje svojih predaka.

Miljan Vitomirović je novinar iz Novog Sada

Jevrejsko groblje u Vižnjicu (Vikipedija)

**Izdavačka kuća Clio iz Beograda
priredila je 22. novembra
promociju knjige izraelske spisateljice
Judite Kacir *CILA*
u prevodu sa hebrejskog jezika
Dušice Čvorić Stojanović**

Judit Kacir juče na konferenciji za novinare u Clio rekla da joj je trebalo da 20 godina od ideje o romanu fikciju o svojoj prababi Cili do nastanka ovog dokumentarnom romana, koji je baziran na dnevnicima glavne junakinje i zapisma njenog najpre ljubavnika, a potom drugog muža. Cila Ramberg Magnolin bila je Jevrejka iz Rusije - sada Litvanije, jedan od prvih doseljenika u današnji Izrael, gde je živela sa mužem, desetak godina mlađim ljubavnikom i petoro dece. Judit Kacir kaže da je njena parababa bila "izuzetna i hrabra žena koja je kao već udata u Izraelu srela svoju životnu ljubav Hanana, od koje nije odustala". - Danas takvih ljubavi više nema. Radnja se dešava između 1920. i 1967, kad su u razmaku od nekoliko dana Cila i Hanan preminuli. Kroz se roman prelamaju i istorijski događaji - Prvi svetski rat, palestinske pobune, međusobni odnosi prvih jevrejskih doseljenika koji su deceniju pre i posle Prvog svetskog rata živeli u dobrim komšijskim odnosima sa Arapima, ali se to potom promenilo - rekla je Judit Kacir.

Danas

Biblioteka XX vek

Istorija kosovskog mita

Podrazumeva se, ali ja ću ipak reći i naglasiti: ova knjiga je samo jedna mogućna istorija kosovskog mita, plod moje želje da se svojim očima uverim čega sve tu ima, to jest da pregledam i iščitam najvažnije primere oživljavanja sećanja na Kosovsku bitku i da pokušam da razumem kome je i čemu je to sećanje služilo i u kojim slučajevima ono postaje mit ili hoće to da bude. Dakle, ovde nudim lična zapažanja o viđenom i pročitano, a ne sintezu i sumu dosadašnjih znanja o ovoj temi.

To ne znači da su mi ta znanja ostala nepoznata. Ova knjiga bila bi nezamisliva bez njih, bez mnogih fundamentalnih priloga istraživanju i tumačenju teme Kosova u književnosti, umetnosti i političkom i verskom životu Srba i drugih balkanskih naroda u čijoj istoriji je sećanje na Kosovsku bitku imalo ili i dalje ima važno mesto. S druge strane, neki naučni radovi o ovoj temi nametali su se mojoj pažnji zato što sam u njima nalazio primere oživljavanja i reprodukcija kosovskog mita u formi naučnog diskursa. Zbog toga se u bibliografiji na kraju knjige neki tekstovi po formi naučnog karaktera ne nalaze u literaturi nego među izvorima, zajedno sa građom koju čine folklorne, crkvene, književne, umetničke, političko-ritualne i druge evokacije mitskog Kosova. Predmet mog interesovanja u ovoj knjizi su ideološke i političke funkcije sećanja na Kosovsku bitku, od prvih priča o njoj do naših dana. Dokumente koji sadrže primere dočaravanja ove bitke izložio sam hronološki, s tim što sam ih razvrstao i prema geopolitičkom kriterijumu. Tako sam najstarije izvore o ovoj temi podelio na nekoliko grupa: najpre, crkveni srpski spisi o Kosovu, zatim osmanski, vizantijski, italijanski, dubrovački i zapadnoevropski dokumenti, a po istom principu grupisao sam i sećanja na Kosovo nastala u XIX i XX veku, tako da su posebno predstavljeni srpski, crnogorski, hrvatski, slovenački, bošnjački, jugoslovenski i albanski primeri. Dobijena panorama političkih pozivanja na Kosovsku bitku i ideoloških poruka koje sadrže priče i slike o njoj pokazuje koliko dugo i s kojim intenzitetom je sećanje na Kosovo prisutno u istoriji nekoliko balkanskih naroda i država, kad je i zašto ono bilo u funkciji njihovog približavanja i ujedinjavanja, a kad i zašto služilo za njihovo razdvajanje, za podsticanje međusobne mržnje i sukoba.

Istraživanje političkih i ideoloških funkcija sećanja na Kosovsku bitku dovelo me je do zaključka da su takve funkcije u principu svojstvene svim primerima kosovske memorije koje sam analizirao i da se, s druge strane, ova bitka najčešće dočarava i repro-

dukuje u obliku priče. Dakle, može se reći da sećanje na Kosovo po pravilu čine političke priče ili priče sa ideološkom poentom. To je dobar, ali ne i dovoljan razlog da ih sve svrstamo među političke mitove, ako od mitova očekujemo i ono što od njih traže antropolozi: da imaju status za neku zajednicu toliko važnih priča da se mogu dovesti u pitanje samo tačnost nekih detalja koje one sadrže i autentičnost pojedinih njihovih verzija, ali se ne sme sumnjati (bar ne javno), u njihovu izvornu istinitost, pa su one u tom smislu „svete“ priče. Takve priče, u pravom smislu mitske, nude i štite autoriteti koji se smatraju ovlašćenima da u ime neke zajednice kreiraju i distribuiraju važeće slike o njoj.

To se odnosi i na mnoge priče o Kosovskoj bici i njenim junacima. Mitovima ih ne čini sadržina njihovih poruka, ono što se naziva kosovskim zavetom, kosovskim opredeljenjem, osvetom Kosova, kosovskom etikom itd. – a što se, uostalom, vrlo različito shvata i *ostaje* ambivalentno – niti su priče o Kosovu mitovi samo onda kad govore jezikom narodnog epa, kao što je to slučaj sa njihovim najpoznatijim primerima. One su verzije kosovskog mita onda kad u sredini u kojoj cirkulišu imaju ili pretenduju na status neupitne i nedodirljive istine. Zbog toga se može reći da evokacije Kosovske bitke u srednjovekovnim crkvenim spisima o Lazaru, koje su sve „brendirane“ kao svete, predstavljaju zametke kosovskog mita, njegove prve verzije, u kojima još nema mnogih važnih junaka i epizoda ovog mita.

U punoj meri razvijen kosovski mit javlja se tek u XIX veku, kad se starije priče o Kosovskoj bici prekravaju i dopunjavaju da bi mogle da se stave u službu u to vreme glavnog političko-verskog kulta, kulta nacije, kome će evokacije Kosova služiti i u XX i prvim decenijama XXI veka. To znači da se ovde prikazani primeri kosovskog narativa pre XIX veka, odnosno pre pojave nacionalizma na Balkanu, razlikuju od kasnijih, da oni pripadaju predistoriji kosovskog mita. Ali budući da ne mogu bliže da odredim trenutak kad se ta predistorija završava i počinje istorija – kao što ni istoričari nacionalizma nisu sigurni kad on počinje – ovu knjigu nisam podelio na dva dela, predistorijski i istorijski, nego sam ostavio čitaocu da na primerima koje analiziram prati proces konstituisanja nacionalističkih mitskih priča o Kosovu u prvoj polovini XIX veka i njihovo oživljavanje i političko korišćenje posle toga.

Trudio sam se da ova knjiga ima sve što se traži od jednog uzornog akademskog rada, ali sam istovremeno nastojao da sa njenim čitaocem uspostavam što bliži kontakt, kontakt one vrste koja se danas zove „jedan na jedan“ i koji se pre ostvaruje u književnim delima nego u naučnim studijama. I kad sam izlagao istorijske i druge činjenice trudio sam se da za čitaoca ostanem živ čovek, kao što i ja njega zamišljam kao živog i budnog. Time objašnjavam što su u mom

tekstu česte anahronijske digresije „kako bismo danas rekli“, „ono što se danas zove“ i još neke njima slične. To sam primetio tek kad je rukopis bio pri kraju i najpre hteo da izbacim, a zatim sam nudio čitaocu zajednički ugao gledanja na stvari o kojima mu govorim. Uostalom, ja sam se za kosovski mit, kao i za savremenu političku mitologiju u celini, zainteresovao u svojstvu takozvanog fizičkog lica, kao građanin koga je zlokobno oživljavanje ovog mita u Srbiji krajem 1980-ih godina nateralo da vidi o čemu se tu zapravo radi. Moje prethodno interesovanje za probleme simboličke komunikacije samo mi je pomoglo da mom egzistencijalno motivisanom interesovanju za mitsko Kosovo stavim na raspolaganje instrumente kritičke analize. Zbog toga mi neće biti krivo ako neko ovu knjigu bude svrstao među eseje.

Rukopis ove knjige ili neke njegove delove pročitao je nekoliko prvorazrednih naučnika i naučnika koji se bave problemima neposredno ili posredno vezanim za kosovski mit i njegovu istoriju. Bez njihovih dragocenih primedbi i sugestija o tome šta treba izmeniti, šta dodati, šta skratiti, šta još pročitati, u ovoj knjizi bilo bi mnogo više propusta, grešaka i drugih slabosti nego što ih u njoj sigurno ima. U stvarima koje se tiču istoriografije, nesebičnu pomoć su mi pružili Radmila Radić, Ljubinka Trgovčević, Olga Zirojević, Neven Budak, Marko Šuica i Dubravka Stojanović. S antropološke i kulturološke strane moji dragoceni savetnici bili su Božidar Jezernik, Aleksandar Pavlović, Ivana Spasić i Miroslava Malešević, a Branislav Dimitrijević pomo-gao mi je da se snađem u literaturi o kosovskom mitu u likovnim umetnostima. Neka znaju i neka se zna da sam svima njima neizmerno zahvalan.

April, 2016.

Ivan Čolović (Beograd, 1938) je politički antropolog i pisac. Njegove najpoznatije knjige su: *Divlja književnost* (1985), *Književnost i erotizam* (1990), *Bordel ratnika* (1993), *Politika simbola* (1997), *Etno* (2006), *Balkan – teror kulture* (2008) i *Rastanak s identitetom* (2014). Neke od ovih knjiga prevedene su na engleski, francuski, grčki, italijanski, makedonski, nemački, poljski i slovenački jezik. Čolović je osnivač i urednik (1971), a od 1989. godine i izdavač serije knjiga *Biblioteka XX vek*. Dobio je nekoliko priznanja, među kojim Herderovu nagradu (2000), orden viteza Legije časti (2001), nagradu „Konstantin Obradović“ (2006), zvanje počasnog doktora Varšavskog univerziteta (2010), nagradu „Vitez poziva“ (2010) i medalju „Konstantin Jireček“ (2012).

U ovom broju

Tomislav Jakić: *Fenomen (ne)očekivanog predsednika*

Maša Gesen: *Autokratija*

Gordana Todorić: *Verski pokret Šabataja Cvija*

Ana Stjelja: *Ko je misteriozna Indijka*

Mirjana Matarić: *Ljubavi Franca Kafke*

Natalija Ludoški: *Gorka povest*

Miljan Vitomirović: *Put u zemlju predaka*

Promocija knjige Judite Kacir CILA

Ivan Čolović: *Istorija kosovskog mita*

"Nisu sve knjige opasne, opasna je samo jedna" (Danilo Kiš)
www.mansarda.rs

Stranice posvećene Jevrejima bivše Jugoslavije
<http://elmundosefarad.wikidot.com>

Ne zaboravite da otvorite
www.makabijada.com

Istraživački i dokumentacijski centar
www.cendo.hr

Lamed

List za radoznale

Redakcija - *Ivan L Ninić*

Adresa: Shlomo Hamelech 6/21

42268 Netanya, Israel

Telefon: +972 9 882 61 14

e-mail: ivan.ninic667@gmail.com